ЄВГЕН ЧИКАЛЕНКО

ЩОДЕННИК

(1907–1917)

ЛЬВІВ 1931.
ВИДАВНИЧА КООПЕРАТИВА „ЧЕРВОНА КАЛИНА“

PRINTED in POLAND

6 лютого.

Переглядаючи I. том Драгоманова, що отсе тепер вийшов, я здумав, що добре було-б дати в „Раді“ серію фельєтонів про Драгоманова. Досі про його не можна було писати і громадянство зовсім не знає цього письменника, який після Шевченка більше зробив для свідомости національної, як хто инший. Пішов я до Сергія і висловив йому свій плян. Треба подати біоґрафію Драгоманова, бо широкому громадянству він зовсім невідомий, а потім дати низку статтей, приблизно на такі теми: Драгоманов і польське питання ітд. Одно слово, загадав Єфремову давати про Драгоманова хоч що-тижня по фельєтону. Він охоче згодився. На прощання я сказав, що певне він так захопиться Драгомановим, що у нього відпаде охота писати полемічну брошуру на Грушевського. Я й перше відмовляв його від писання такої брошури. Сам же він перший в № 1 „К. Вѣстей“ за 1908 рік назвав Грушевського „наївним і самодовольним“. Грушевський написав відповідь. Я довго відмовляв Грушевського, щоб не друкував цієї статті, бо це не відповідь по сути, а виказування мотивів, з яких Єфремов написав гостру критику на ЛНВістник, але жінка та брат Грушевського стояли на тому, щоб він друкував. Він послухав їх і в I кн. ЛНВ. за 1908 рік помістив цю статтю. Тепер Єфремов хоче написати у відповідь йому брошуру, бо в „Раді“ я не хочу цієї братоубийчої полеміки, а в російській ґазеті йому вже соромно друкувати статті, направлені проти українських діячів.

Одним словом, бог-зна що! Тепер я жду з нетерплячкою статтей про Драгоманова. Вони мені цікаві з багатьох причин, а найбільше через те, що нам раз-у-раз докоряють, що ґазета не пише на українські теми, а все на загальноросійські.

7 лютого.

Сьогодні стрівся в книгарні „К. Старини“ з О. І. Бородаєм. Розговорилися про „Раду“. Він дуже шкодував, що мало передплатників, каже, що треба щось рішуче робити, аби земляки піддержували. Я йому кажу, що приятелі не прикладають ніякої енерґії, щоб ширити або збірати гроші,

бо певні, що видання в моїх руках не загине. Розказую йому приклад з Комарем. Він торік обіцяв дати на ґазету тисячу рублів. Потім написав, що його спільник, Громашевський, відмовився і тепер він дасть тільки 500 р. Але й тих не дав; 300 рублів я видер у нього з гонорару за купчу (контракт), коли продавав землю в Тираспільському повіті. На цей рік він обіцяв передплатити 100 примірників „Ради“ на свій кошт для розповсюження між „просвітянами“ одеськими. Але так і не передплатив, а на мої скарги, що тепер важко добувати грошей на „Раду“ і може вона помре, пише, що він і думки не може припустити, щоб ґазета померла, бо вона „в таких певних руках“. Красненько дякую! Я затрачаю гроші, та й не з прибутків, а продаю землю та вкладаю гроші; затрачаю своє здоровля, енерґію, а однодумці ставляться байдуже, або вороже, а про неоднодумців я й не кажу... Більшість „славнозвісних“ зовсім байдужі, окрім двох, трьох — от як М. О. Богуславський в Єкатеринославі, що зібрав до 200 передплатників, та Л. М. Жебуньов, який дав 100 душ. На це Бородай каже, що справді, треба-б енерґійніше взятися за земляків.

На це я, сміючись, кажу йому:

— От, ви раз-у-раз кажете, що не вмрете, поки не омочите рук у кацанській крові. Кацапи нам не так шкодять, як наші перевертні. От як би ви „омочили руки в крові“ тих землякв, що не передплачують „Ради“, то може нагнали-б на їх страху.

На це Бородай відповідає:

— От колись я візьму оцю палицю, якою колись бив москвофіла у Львові, та піду на збори „Просвіти“. Я поспитаю там кожного: — а чи виписуєш Раду, Рідний Край, Слово, ЛНВістник?! Я їм покажу, падлюкам!

23 лютого.

Вчора вийшов у редакції такий інцидент, що розневрував мене вкрай. Прийшовши вранці до редакції, я сказав Павловському, що треба на завтра з приводу прощального бенефісу Садовського написати статтю, в якій зазначити, що завдяки енерґії і талантові Садовського орґанізувалася найкраща трупа українська; що Садовський перший зробив

тестував, не мозолив поліції очей, не приїздив у Кононівку, то мене й не зачепили.

І так пішли ми до Шемета.

Там застали М. І. Міхновського. Не вспіли й поздоровкатись, як Міхновський почав розмову про те, що О. Пчілка в „Ріднім Краю" висловлює істинний погляд на жидів, а „Рада" курить їм фіміям.[12]) Потім почав обвинувачувати мене за те, що я помістив статтю Єфремова у відповідь на його лист у „Раду" про жидівське питання. Потроху — потроху він входив у азарт і нарешті просто, аж до ніяковости, натискав на мене, кричучи на все горло:

— Ви, устами свого Буреніна[13]) (Єфремова) ославивши мене юдофобом, відбили від мене практику!

Я намагався все повернути в жарт і доводив, що нема й двох місяців, відколи було уміщено статтю Єфремова, але він так розъярився, в очах його горів такий огонь, що мені аж моторошно стало.

— Ну що, думаю, як він піде слідом за своїми двома братами — вони вмерли божевільними! Ну що, як і третій брат саме отсе зараз збожеволіє! А він же здоровий як кат, та ще й дикий якийсь. Він — же прилюдно за теоретичними змаганнями зацідив по пиці вельми порядній людині Б. А. Камінському. Отсе все пролітало у мене в голові, коли він визвірявся на мене і я сміючись, сказав:

— Господи! і на що ти сотворив мене видавцем української ґазети? Мене тільки що не бито за ґазету, але я щодня сподіваюся, що хтось увійде в редакцію і спитає: — Ви Чикаленко, видавець?

— Я.

— Ну, так от тобі! і лясь мене по пиці.

---

[12]) На одному з наших зїздів Міхновський гаряче переконував нас у тому, що нам треба йти проти жидів та російської демократії, разом з націоналістами на чолі з Столипіним і що тільки такою тактикою ми добемося пільг для українського слова від уряду, а ми доводили йому, що московський націоналізм виключає український, шо Столипін пізніше й довів своїми циркулярами проти українського руху.

[13]) Буренін, співробітник „Нового Времени", що брудно нападав на все поступове.

дочний для секретних справ, але чогож вони у мене шукали?

Сьогодні прийшла від секретаря цензурного комітету цидулка про те, що „Раду“ збіраються тягти до суду за карикатуру В. Різниченка в № 8.

Здається ж там нічого „преступного“ нема: „Почаівскія Извѣстія“ (монах), „Новое Время“ (свиня), „Кіевлянинъ“ (трехуголка) кричать: „Бей жидовъ!“ „Рідний Край“ (дитина) й собі пищить — „і я хоцу!“

А може це так тільки, хотять зірвати хабаря помимо усталеної данини. Побачимо.

Є чутка, що начальника цензурного Комітету Сидорова переводять кудись, а на його місці буде відомий професор Т. Флоринський; мабуть тоді вже і відкупитись не можна буде, бо це свідомий заїлий українофоб.

А тимчасом і тепер відкуп мало що й помагає, бо тепер найбільше штрафує нас админістративно ґубернатор, помимо цензурного комітету.

Цензурний Комітет тільки до суду позиває, але суд не такий страшний, як адміністрація. На суді всетаки розбирають справу, можна якось виправдатися, виговоритись, а з адміністрацією діло просте: зробить постанову „взыскать“ з такої-то ґазети стільки-то рублів штрафу за таку-то статтю і околодочний здере. Ну, просто, як експропріятори: „Руки вверхъ“ і край! Ніякі виправдування, прохання не помагають, а скаржитись нікому!

18 січня.

Зустрівся вчора в книгарні „К. Старини“ з Пчілкою. Сердиться за карикатуру.

— Отже вас, каже, Господь-Бог покарав за мене! Так вам і треба!

— Так, кажу, прислав архангелів тай конфіскував той номер.

— Та ще, Бог дасть і оштрафують вас. Знатимете тоді як глузувати з свого-ж таки брата через отих паршивих жидів.

— А на що-ж їх, кажу, обіжаєте...?

— Я й буду боротись з ними, бо це наші найлютіші вороги...

Не схотів я з нею полемізувати та й пішов собі.

На засіданні Наукового Т-ва вона знов завелася з проф. Перетцем.

Голова медичної секції, Др. Галин, оповів, що вони мають звертатись до фершалів, земських лікарів, щоб присилали їм народні анатомічні терміни, назвиська хвороб і між іншим вжив слово „хвороби черева".

Пчілка встає і каже:

— Нащо-ж вживати грубі, коновальські терміни? Хто-ж скаже: у мене болить черево?

На це голова відповідає, що це з непривички здається грубим. І по російськи ніхто не каже „у мене болить брюхо", а тимчасом принято терміни брюшина, грудобрюшна преграда, брюшний тиф.

На це Пчілка, поглядаючи на проф. Перетця уїдливо завважила:

— На що-ж нам брати приклад з кацапів і заводити грубі терміни!

На це Перетц порадив, повикидавши „грубі кацапські" терміни, позаводити „делікатні жидівські".

Пчілка промовчала, але, коли, на відході, Перетц висловив думку, що треба вишукувати багатих українців, які піддержувалиб Наукове Т-во грішми, то Пчілка знов уїдливо обізвалась:

— Щоб розвинути діяльність нашого товариства, треба, щоб члени його не працювали по кацапських товариствах, як це робить наш член професор Перетц.

Тоді Перетц, натякаючи на юдофобські статті в „Рідній Краю", відповів:

— Мені здається, що для поліпшення фінансів нашого Т-ва годилося-б „устроить маленький погромчик"...

Вийшла ніяковість. Пчілка, одягаючись, роздратовано кинула Перетцеві:

— Я вам цього ніколи не забуду!

І певне не забуде, тим паче, що Перетц жидівського походження.

— — — — — — — — — —

Треба розказати ще про одну суперечку Пчілки з Перетцем, свідком якої я теж був.

Обмірковувалося в Науковім Тві, під головуванням проф. Грушевського питання, чи привітати Л. Толстого в день його 80-ліття, чи ні.

Пчілка довго й гаряче стояла на тому, що не треба, бо Толстой не вартий того.

Перетц, навпаки, відстоював думку, що треба привітати і чи умисне, щоб вколоти Пчілку, чи невмисне, вжив у розмові такої фрази: „Хотя мнѣ часто говорять, что я страдаю женскою „болтливостью“.

Пчілка встає і, здержуючи своє роздратовання, звертається до Грушевського з такими словами:

— От наш пан професор ніколи собі не дозволив би в присутности дам сказати таку неделікатність, яку сказав, — показуючи на Перетця, — кацапський професор...

Грушевський, переводячи це у жарт, підбіг до Перетца і почав його пошепки заспокоювати, а Стешенко на вухо докоряв Пчілці. Присутні не знали, що їм робити, але швидко Перетц вивів усіх з ніякового становища. Він почав розмову про те, що він тепер студіює українські приказки.

— И есть весьма мѣткія, напримѣр: „Це та баба, що їй чорт на махових вилах черевики подавав“.

На це Пчілка кинула:

— Еге, є дуже влучні, наприклад: „Покірливе телятко дві матки ссе“, натякаючи цим, що Перетц працює в Українськім Науковім Т-ві і в російськім Т-ві „Лѣтописца Нестора“.

Грушевський, боячись, щоб не вийшло чого гіршого, поспішив закрити засідання.

3 лютого.

Цими днями був я в Одесі і бачився майже з усіма тамошніми українцями. По відносинах до „Ради“ вони поділились на два табори. Одні, з Шелухиним на чолі, обурю-

ються на неї за її юдофільський напрямок, за те, що буцім вона жидівські інтереси ставить вище українських, а через те „Рада" швидше робить шкоду українському рухові, ніж користь; що як би не я, то в Одесі заснувалась би друга, щиро-українська ґазета. Виходить, що я найбільше шкоджу українським інтересам.

— Чим же я вам заважаю? питаю я. — Видавайте собі істинно-український орґан, може він матиме більший успіх.

— Не вважаємо можливим вступати в „пагубну" конкуренцію, каже Луценко.

Инші, з Комарем на чолі, кажуть, що „Рада" цілком їх задовольняє, що вона видається не гірше російських ґазет, напрямком її вони зовсім задоволені, а про Шелухина та Ко кажуть, що вони пробували вже видавати в Одесі ґазету, але ніхто її не читав і вийшов тільки „шкандаль" для українства.

Признатись, я помітив, що й „Раду" уважно читають тільки Шелухин та Комар, а решта так тільки, переглядає, та й то не завжди, бо не дуже взагалі виявляє цікавости до українського руху. А Комар та Шелухин читають пильно, бо обидва вони найинтенсивніші українці в Одесі.

Шелухин, обурившися на „Раду" за полеміку з „Р. Краєм" з приводу жидівського питання, навіть загрожував, що зорґанізує в Одесі бойкот „Ради", але заходи ці скінчилися тим, що й сам він виписав її, бо тільки в „Раді" можна знайти все, що стосується до українського руху, а рухом цим він глибоко захоплений.

6 лютого.

Вчора приїхав у Конопівку за „данями", але тяжко їх збірати, бо минулий рік був неврожайний.

Прийдуть арендатори-дядьки, поздоровкаємось, то я й питаю:

— Чи з грішми, чи з добрим словом?

— Та з словом, та й то для вас „недобрим", бо просим підождати до осени, або поки свині попродамо.

Ввечері прийшли до мене посидіти, побалакати мої при-

UNIVERSITY OF
ILLINOIS LIBRARY

Наші письменники і взагалі діячі національного відродження — переважно все, так звані, разночинці чи підпанки, а найбільше діти духовенства. Це й не диво, бо це одинока інтелігентна верства, що з юних літ близько стоїть до народу, знає його мову, його життя і т. ін.
Дворянство, хоч з юних літ і живе переважно в селі, але воно не переймається інтересами народу, воно з пупянку тягнеться до службової карієри. Заможніші, родовитіші елементи з пієтизмом поглядають до джерела всяких „милостей",[19]) марять про камерюнкерство, камергерство, а дрібніші готуються до карієри повітової, губерніяльної.

Раболіпіє нашого дворянства доведене до такого гидкого приниження, далі якого вже не можна йти.

Не диво, що наше дворянство не дало майже ні одного українського патріота, бо на цьому полі вони не могли сподіватись на „великія и богатыя милости".

Инколи показують на Тарновського, кажучи, що цей український магнат багато зробив для українства, зібравши великий і цінний український музей в Чернигові, але робив він це не як патріот, а просто як аматор рідкостей. Він навіть і говорити не вмів по українськи і з таким же інтересом, а може й більшим, збірав би рідкості французькі, або німецькі, як би жив у тих землях, бо мови тих народів та історію їх він напевне знав безмірно краще, ніж свого народу.

Навіть матеріяльно наше дворянство не підтримувало українського культурного руху, його піддержували раз-у-раз так звані „буржуа", що самі, або батьки їх вийшли з низів.

Так само не сподіваюся я, щоб рух наш підтримала наша польська шляхта.

Правда, очі польських дворян не звернені до джерела „милостей", бо там їм нема ходу, але вони живуть ілюзіями, вони всетаки марять про Річ Посполиту від можа до можа, хоч і для цього наша польська шлахта реального нічого не робить і ні для яких ілюзій не поступиться своїми маєтками.

---

[19] Царських

А може знов зявиться тайний циркуляр, як у 1876 році, яким заборонять українську літературу. Певне зостанеться тільки театр, але театр наш, можна сказати, і так вже втратив ту ролю, яку грав у ті часи, коли у нас не було преси та всяких інституцій. Через цензурні умови та через брак талановитих драматургів театр наш не грає тепер ніякої ролі в національному житті. Може по селах він ще має якесь значіння, а по великих містах — ніякого.

Напевне вдасться добитись, що опозиція підійме запитання в Думі з приводу знищення українських інституцій та преси, але напевне воно не пройде, а хоч би й пройшло, то уряд не зверне на його ніякої уваги, як і взагалі не звертає ніякої уваги на дорікання Думи.

7 грудня.

Сьогоднішні телеграми принесли звістку, що кадети підняли голос за дозвіл вживати в суді місцевої мови. Дд. Мілюков та Лучицький виступили оборонцями спеціяльно української мови, але праві підняли такий гам, навіть бійку, що довелося причинити засідання.

Напевне ця поправка не пройде. Такої долі треба сподіватись і для української мови в школі тим паче, що підкомісія вже признала українську мову за „нарѣчіе“ російської і відкинули її, хоч допустила вірменську, грузинську та татарську.

Хоч би вдалося провести в цій Думі закон про заснування катедр українознавства по університетах і то був би величезний успіх. Певне Державна Рада відкине і катедри українські, але, принаймні, булаб велика моральна побіда, був би прецедент для будучих Дум.

Тяжко проламати кригу, а тоді плисти вже легше!

14 грудня.

„Українська Хата“ оголосила в оповістці на 1910 рік, що по особливій згоді з Олесем всі його нові вірші друкуватимуться тільки в „Українській Хаті“.

Мало не всі промовці завважали, що у всіх народів є свої ґеніяльні поети, але память ні одного з них не святкують так, як ми Шевченка.

Воно й зрозуміло, бо культ Шевченка, це культ не особи, а культ ідей, що лежать в основі нашої національної свідомости і служать нам провідною зорею.

2 марта 1910 року.

Вчора на понеділковім журфіксі у мене зібралось несподівано так багато народу, що не було де й сісти.

Поприходили й люди з ріжних міст, що поприїздили до Київа підчас Шевченківських свят.

Редактор „Української Хати", а разом і наш коректор М. Шаповал приніс нову пєсу С. Черкасенка, але публика нудилась і виходила в другі кімнати і там, голосно розмовляючи, заважала читати. Взагалі, якби не спів, який орґанізували артисти з Садовським на чолі, то вечір був би нудний.

Всіх дивував своєю ріжнородною й страшенною талановитістю М. К. Садовський. Як чудово — велично він співає українських пісень, особливо історичних! Всі з захопленням висловлювались, що обовязково треба записати його спів на фоноґраф, щоб потомки могли собі уявити найтиповіше виконання українських пісень. Само собою бувало і є багато співців з далеко кращим голосом, але такого типового, характеристичного виконання українських пісень у нас ніхто ніколи не чув.

Добре колись співав М. Л. Кропивницький, добре співає Саксаганський, але жаден з них не співає так гарно української пісні, як Садовський.

На жаль, він чомусь не схотів заспівати в ґрамофон, коли якась велика московська фірма пропонувала йому років з десять тому; тепер він уже таки добре підупав на голосі, а всетаки співає надзвичайно гарно.

Вчора він розходивсь і дуже влучно характеризував спів білорусів, великорусів, доводячи бідність поетичности їх пісень в порівнанні з українськими.

Инншми вечорами Садовський захоплює всіх страшенно

30 травня.

Подорож на могилу Шевченка таки склалася. Поїхало душ 120. Виїхали у 8 годин звечора і мало не всю ніч їхали з співами, а вранці, годині у 5-ій пристали до берега коло могили. Могила не зробила на мене того враження, якого я сподівався: вона не на найвищій горі, а на нижчій терасі, а через те хрест відбивається не на тлі неба, як я собі уявляв, а на фоні вищої тераси гір і через те його здалеку не видко.

На могилі ждало вже багато людей з сусідніх сіл та з Канева, а також панотець, викликаний телеґрамою.

Приїзжі з Київа прочани зібрались на могилі і, вислухавши коротеньку промову О. О. Русова, в якій він порівняв могилу Тараса з могилою Магомета, дуже урочисто відспівали „Як умру, то поховайте". Двоє вже літніх селян так були зворушені співом, що заплакали; я теж, дивлючись на них, мало не розплакався.

Потім священик відслужив панахиду, співав сільський хор і приїзжі з Київа, хор склався дуже гарний. В промові, сказаній по українськи, священик завважив, що могила Шевченка — місце святе, а через те не годиться на ній пиячити, як це часто роблять канівчани, та приїзжі з инших місць, мало свідомі люди.

Після панахиди знов проспівали „Як умру, то поховайте", порозписувалися в книзі, що лежить в хаті і порозходились ґрупами по горі.

В годину дня знов зібрались всі на пароході і рушили в Київ. Всю дорогу був спів так, що й заснути не можна було. В Київ приїхали в 12 годин ночі.

Взагалі подорож зробила на мене дуже гарне враження, але зморився я дуже, бо не міг спати дві ночі.

31 травня.

Сьогодні нас оштрафували на 200. руб. за незначну статтю С. Єфремова про знищення автономії Фінляндії. „Село" та копієшну російську ґазету „Огни" теж оштрафували за „тенденціозно подобраную хронику" про Фінляндію.

Просто біда! Та ще дали знати з цензурного комітету,

вити не міг в цивілізованій державі: вибої, ями, калабатини такі, що вода сягає в екіпажі до ніг. А коли довелося переїздити греблею через Рось, то я від страху не міг дивитись і закрив очі: гребля та, зроблена з хмизу, хворосту, крізь який протікає вода і вся гребля двигтить, наче плаває на воді. З незвички набрався я страху!

Яневський стрів нас дуже привітно і ми ввесь день, розмовляючи про всячину, ходили всі разом по великому й доброму його господарству.

Ввечері, коли я збірався лягати спати, прийшов Яневський до мене і запропонував мені тисячу рублів для „Ради“, але я рішучо відмовився, кажучи:

— Це виглядло-б, наче я до вас за грішми пріхав, коли мені просто хотілося побачити вас і ваше господарство. Колись будете в Київі, то передасте гроші в контору „Ради“, а тепер я нізащо не візьму.

Він засоромився, але це йому, видно, сподобалось і він почав просити мене не відїздити завтра, а погостювати довше. Він запропонував завтра поїхати до церкви в м. Охматів, де що неділі співає хор його зятя дра Демуцького; а може він зможе зібрати свій хор і до себе, то ми приємно проведемо там час. Я охоче згодився. Поснідавши, ми всі виїхали двома екіпажами, але в Охматів приїхали, коли вже люди з церкви вийшли і нам не пощастило послухати церковного співу.

Заїхали ми до матері Яневського, що живе окроме в своїй садибі з одним з своїх синів. Виявилось, що вона зовсім проста собі жінка, та й небіжчик чоловік її був зовсім неграмотний селянин, з так званих однодворців, що походять з шляхти і не були панськими кріпаками. Очевидно старий Яневський був незвичайних здібностей людина, бо, бувши неграмотним, купував на Херсонщині що року для ґрафів Браницьких на десятки тисяч рублів сотні волів до роботи та на брагу і кажуть памятав, скільки за кожного вола заплачено. За багато років торгу волами він придбав величезний маєток. Всі чотирі сини його покінчали університет, але характеристичне те, що родинною мовою у них зосталась українська. Старий сам раз-у-раз нею говорив і вимагав, щоб

і сини в родині говорили тою мовою. Але свідомости української ні в старого, ні в синів його не було: вони не цікавились ні літературою, ні пресою українською, ні взагалі відродженням української нації. Тільки старший, Іван Данилович, отсе тільки почав зацікавлюватись, а зять їхній др. Демуцький, талановитий музика, захоплювався тільки піснею українською.

По обіді зійшовся, хоч далеко не ввесь, хор у велику салю величезного будинку Демуцького, куди запрошено й нас. Спів того хору зробив на нас величезне враження. Це справжній народній хор, що співає пісні своєрідною гармонізацією, а не європейською, якою співають хори по наших театрах і як гармонізував народні пісні М. Лисенко.

Я в музиці людина неграмотна, але змалку чую, як народ співає, і знаю, що він співає хорові пісні не так, як їх співають інтеліґенти. В інтеліґентських хорах мелодію (мотив) ведуть тенори чи жіночі дисканти, а инші голоси їм вторують, в українських народніх хорах мелодію ведуть нижчі голоси — баритони, альти, а тенори чи дисканти, так звані підголосники, виводять варіяції горою. От чому селяни, чуючи, як співають інтеліґенти, кажуть, що пани співають, наче панахиду правлять, тоб-то на церковний лад.

Хор дра Демуцького співає отим народнім способом, бо Демуцький дає волю своїм співакам самим гармонізувати, підбірати голоси, він тільки вивчує з ними під фісгармонію або під скрипку мелодію пісні, а потім керує всім хором. Спів його хору робить чаруюче враження своєрідністю, ориґінальністю і неподібністю до европейського чи нашого інтеліґентського та церковного співу.

Велике діло робить др. Демуцький; шкода, що він на цілу Україну майже одинокий. А тимчасом тепер, коли просвітньої роботи не можна робити на селі, хоровий спів та театральні вистави багато можуть прислужитись до національного відродження нашого народу.

Колись у Переорах священик о. Антоній Трехбратський та учитель О. М. Пилькевич, по моїй намові, повивчували з нот М. Лисенка школярів гарних стародавніх на-

роднiх українських пiсень. Теж саме в Кононiвцi робив i дяк Станиславський, i стародавня українська пiсня з цих сiл переймалася иншими селами i випiрала московсько-салдатськi пiснi, занесенi з вiйська.

8 червня.

Багато вчора радились про „Раду“ з приїзжими людьми.[31]) Л. М. Жебуньов виступив з гарячою промовою, в якiй розказав, що матерiяльний стан „Ради“ дуже непевний, бо у видавцiв уже не стає снаги, а тимчасом смерть одинокої щоденної ґазети так тяжко обiзветься на українському життi, що цього тепер i зважити не можна, тiльки напевне можна сказати, що життя це тодi замре на довгi часи. Помимо того, що ґазета є прапор, який всiм — i ворогам i приятелям — показує, що ми ще живемо, вона освiдомлює українське громадянство, пiдбадьорює його i гуртує; що тепер, коли українськi iнституцiї зникають пiд тягарем Столипiнського циркуляру, преса — одинокий прояв нашого життя, а через те громадянство повинно попiклуватись, щоб одинока ґазета наша не вмерла.

Всi цiлком згоджувались, що без щоденної ґазети тепер вже нам не можна бути i почали кожний подавати свої поради.

М. Ф. Комар доводив, що треба поменшити розмiр ґазети, викинути телеґрами, вiстки закордоннi та з росiйських ґазет, бо передплатники все це знають з росiйських ґазет. Окрiм того, на його думку, треба ґазету зробити цiкавiшою i писати її зрозумiлiшю мовою.

Я, та С. О. Єфремов вiдповiдали на це, що з вiдповiдей анкетних видно, що бiльшiсть передплатникiв вимагають, щоб ґазета була бiльша розмiром, щоб у нiй писалося про все, що дiється на свiтi, бо вони не мають змоги виписувати двох ґазет i тiльки невелике число передплатникiв, якi читають i росiйськi ґазети, вимагають, щоб у „Радi“ писалося тiльки про українське нацiональне життя.

---

[31]) На зїздi нелеґального Тмварства Українських Поступовцiв (Т.У.П.

Що-до мови, то тут теж помітно дві течії — лівобережці кажуть, що ґазета пишеться мало-зрозумілою галичансько-польською мовою, а правобережці нарікають, що мова в ґазеті занадто вже змосковлена.

Редакція і сама незадоволена і мовою і сухістю змісту, але безсильна поправити це, бо нема відповідних ні матеріяльних, ні літературних сил; з цим треба рахуватись і обмірковувати стан такої ґазети, яка є.

Л. М. Жебуньов пропонував звернутись до кожного передплатника з відозвою, щоб кожен з них найшов ще одного передплатника або нехай заплатить за ґазету вдвоє, тобто 12 рублів. Просити, щоб усі обізвалися до 1-го жовтня, тоді видно буде, як громадянство ставиться до ґазети і чи є надія на те, що буде змога видавати ґазету.

Всі згодилися, що це треба зробити, бо хоч і не всі передплатники обізвуться, а всетаки це повинно оживити передплату.

М. Ф. Комар висловив думку, що треба-б оголосити паї на видання ґазети, рублів по сто пай і що він сам охоче візьме пять паїв і напевне таких охочих знайдеться багато.

Я дав справку, що ми вже робили таку спробу, але охочих найшлося дуже мало.

Хтось запропонував, щоб присутні, як роз'їдуться по своїх місцях, шукали охочих підтримати ґазету чим зможуть.

Не думаю я, щоб з усіх цих проєктів виникла певна забезпека „Раді", але сподіваюся, що ці заходи повинні зворушити наше громадянство і може на якусь сотню-другу душ передплата побільшиться. Взагалі люди неохоче дають гроші на справу громадську, а тут ще всі певні, що я ґазети не покину, не дам їй пропасти. Одно слово: хто везе, того й поганяють, така вже людська вдача.

Дуже шкодить ще й те, що багато свідомих українців незадоволені ґазетою. Всі свідомі українці — письменники і хотіли-б поміщати свої писання в своїй одинокій ґазеті, але редакція, при всім бажанні, не може друкувати всього надісланого, бо воно буває або зовсім неграмотне, або нудне,

ний, інертний та й матеріяльні справи їхні такі, що вони не можуть нічого уділити на громадські потреби.

Казав В. М. Шемет, що М. І. Міхновський охотиться видавати щоденну ґазету, але боїться конкуренції „Ради“. Я на це відповів, що мабуть я припиню „Раду“, коли не добуду грошей, тоді з охотою передам Міхновському адреси та інвентар, хоч він і поганенький. Але Шемет завважив, що цього мало: як би й субсидію передали Міхновському, тоді до ґазети він сам нічого не докладав би; ґазета його була-б консервативного напрямку, то адміністрація не дивилась би на неї скоса, та й публика не боялась би її передплачувати.

Як би довелось, справді, Міхновському видавати ґазету, то він вів би її на кшталт Локтевого „Кіева“. Воював би з жидами, з поляками, з російськими поступовцями та „истиннорускими“, а кадив би фіміями Столипіну та октябристам; він не раз радив мені підтримувати политику Столипіна.

Може-б справді, така ґазета мала-б більше розповсюження, ніж проґресивна, але вона навіки скомпромітувала-б український рух, як у Росії, так і в Европі. Де-ж таки! — Українське громадянство не спомоглося утримати поступової, порядної ґазети, а консервативна, майже чорносотенна прийшлась йому як раз до смаку.

Як би поряд з поступовою існувала й консервативна, то це свідчило-б, що український рух значно поширився і обхопив усі верстви нашого громадянства. Тоді консервативна ґазета не компромітувалаб українського руху, а ще й, можна сказати, була-б корисною: вона привертала-б до українства обрусілі заможні елементи, які-б обстоювали українську школу, суд ітд.

Така ґазета оживила-б і проґресивну, раз-у-раз давала-б теми для полеміки з нею і т. п.

Є чутка, що буцім М. С. Грушевський висловився, що як би „Рада“ перестала існувати, то він узявся-б видавати щоденну ґазету.

По напрямку, очевидно, та ґазета не відріжнялась би від

діяльности, написану студентом Ф. Слюсаренком, і вважали, що тепер він примириться з „Радою“, але вийшло, що ми помилились.

Дивно, що такий, майже ґеніяльний чоловік, а слухає всяких підбрехачів і надає вагу дрібницям.

Жебуньов запевняє, що вся причина оцього непорозуміння виникла через те, що в контору „Ради“ перейшов Малич, що завідував книгарнею ЛНВістника. М. С. Грушевський прийняв це близько до серця і розсердився ще гірше на „Раду“ і на тих, що близько стоять до неї, а проти нас особисто Грушевський нічого не має.

Почасти воно Малич причиною, а почасти дав привід сам Жебуньов.

Коли вийшов № 50 „Села“, в якому Грушевський докоряє, що дехто з українців гостро ставиться до галицької мови і до правопису, навіть жбурляє прилюдно книжками, в яких **ся** пишеться окремо, то виявилось, що це Жебуньов згаряча кинув якоюсь книжкою в книгарні ЛНВістника і завважив, що вони тільки галичанять українців. Хтось очевидно це й розказав Грушевському.

Я вибачаю цю нетактовність Жебуньову, бо він хвора, нервова людина, але не можу вибачити тому, хто це переказав Грушевському, а ще більше не можу вибачити Грушевському, що він з таких дрібниць виводить, що між нами й ним є якась ворожнеча і ще гостріше ставиться до „Ради“, як перше.

Замість того, щоб заглажувати ту антипатію до галичан і всього галицького, що помічається у лівобережних українців, він ще більше її загострює.

А антипатія ця справді є і я боюся, як би вона не розвинулася ще більше.

В минулий понеділок, коли у мене зібралась майже вся редакція „Ради“, я прочитавши статтю Грушевського, надруковану в № 50 „Села“, висловив свій давній афоризм: „Щоб нам з галичанами не ділитися, треба нам відділити **ся**“ і запропонував з нового року писати в „Раді“ **ся** окроме: Господи, що знялось! — Всі рішучо гостро виступили проти, до-

війна
за правописне ще і 1934 р.

водили, що це не має ніяких наукових підстав, що нехай галичани переймають наш правопис, а не ми їхній, бо нас 30 міліонів, а їх 3 і т. д.

Я доводив, що наукові підстави є, що у всіх народів, крім росіян, „ся" пишеться окроме; що нам усі дорікають за те, що у нас нема одностайного правопису, що це умаляє значіння нашої літератури, преси, що ми повинні йти на обєднання, а не галичани: щоб змінити в Галичині правопис, треба великих заходів, а ми можемо порадитись між собою, купка людей, і завтра завести, який схочемо, правопис у „Раді", „Світлі", „Ріллі", а „Село" та ЛНВістник і так друкуються галицьким правописом. Остається один „Рідний Край" по за нашим впливом.

Але публика так гаряче повстала, що дехто вже почав гарячитись і говорити мені образливі вирази.

Як би я певний був, що від заведення такого правопису не зменшиться передплата, то я таки напосівсяб, тим паче, що С. О. Єфремов та М. І. Павловський в принціпі нічого не мають проти відділення „ся", але я певний, що між передплатниками найшлосяб багато таких, що обявилиб „Раді" бойкот за „галичанський" правопис.

У нас найшлосяб багато таких „хуситів", „старовірів", що з цього зробилиб розкол. Наприклад, коли Жебуньов довідався про мою пропозицію відділити „ся", то висловив свою щиру подяку редакції за те, що вона однодушно запротестувала проти цієї „галичанщини".

Українська нація — це нація анархістів-індивідуалістів: вона нездатна сама до орґанізації, до державности, не здатна навіть одного правопису завести. У нас досі практикується зо скілька правописів; у Галичині є три: фонетичний, етимолоґічний і зближений до російського. В Україні російській теж зо три:ярижний (романівка) заведений указом 1876 р., фонетичний („Радянський)" вироблений у 1905 році, третій — яким друкується „Рідний Край", та видання Добродійного Товариства, з деякими відмінами від „Радянського" та ще дехто вживає, правда, тільки в листах і дуже вихваляє герцоговинський чи драгоманівку, з йотами.

рило-Методієвське братство високо підняло прапор федералізму.

Він (Обнінський) і товариші його великороси прикладають старання, щоб орґанізувати такі товариства серед великоросів та серед инших народів, що входять в склад Російської держави. З Київа він має їхати до поляків у Варшаву, потім до Вільна до литовців та білорусів, а потім у Ріґу та Дорпат до латишів та естів. Далі запропонував вибрати від нашого товариства делеґатів на майбутній установчий з'їзд автономістів-федералістів у Москві, на якому має бути вироблений статут орґанізації і обміркована справа з виданням місячного журналу товариства автономістів-федералістів.

Пізніше наша орґанізація (ТУП) вибрала делеґатами — М. С. Грушевського, І. Л. Шрага та П. І. Чижевського на той з'їзд, на якому її засновано орґанізацію автономістів-федералістів народів, що складають Російську державу, і постановлено видавати місячник на російській мові під назвою „Области и Народы". Журнал той під назвою „Національныя Проблемы" почав виходити вже аж підчас війни, в 1915 році і вийшло його 4 числа.

12 січня.

Вчора приїздив з Одеси В. Е. Жаботинський, відомий сіоністський публіцист. Приїхав він навмисне, щоб порозумітись з керманичами української преси.

На зібранні в українському клюбі в довгій і чудовій промові він доводив, що дезидерати жидів-сіоністів і взагалі жидів націоналістів цілком ідентичні з дезидератами українців і у них поки що однакові завдання і однакові вороги. Як у нас, так і в них питанням дня є національна школа; як у них на черзі боротьба з обруситслями та полонізаторами, так і в нас, а через те нам треба координувати нашу діяльність.

Тепер, коли поляки хотять обмежити жидів у правах при заведенні в Польщі самоврядування, треба нам спільно в нашій пресі доводити, що поляки скрізь, де вони мають силу, гнітять всі слабші нації; так було в старій Польщі, де вони

гнітили українців, білорусів, литовців, так і тепер у Галичині вони гнітять українців і тих жидів, що хотять бути жидами, а не поляками „мойсеєвого визнання“.

Жаботинський обіцяє, що сіоністська преса, яка ведеться жарґоном та старо-жидівською і російською мовою, буде проводити думку, що жидам треба звернути увагу на українців та на український рух і не бути обрусителями, бо український рух має будуччину і колись настане час, коли жиди пожаліють, що йшли разом з обрусителями.

15 січня.

Не помирив нас з паном професором Грушевським Лотоцький, приславши статтю Ф. Слюсаренка, то помирив Г. Хоткевич.

У львівськім „Ділі“, в № 10 Г. Хоткевич написав дуже гостру критику на ЛНВістник. Він говорить у тій статті, що, хоч ЛНВістник є власністю Видавничої Спілки, тобто орґан громадський, але Грушевський самовласно став господарем його і зробив з нього свій індивідуальний орґан. З того часу він розгубив давніх талановитих співробітників, а придбав тільки бездар і втеряв інтерес для громадянства. Колись, коли редакція складалась з кількох душ, неможлива булаб така стаття, яку Грушевський написав про Історію Аркаса і яка вкоротила життя Аркасові. Далі Хоткевич висловлює натяки, що стаття підписана в „Ділі“ Обсерватором, в якій вихваляється ЛНВістник, походить з джерел близьких до Грушевського.

Цікаво, що редакція додала до цієї статті примітку, що стаття Хоткевича давно прислана, але залежалася і що редакція охоче дасть місце для обговорювання з цього приводу. Видно редакція „Діла“ не хотіла її друкувати, поки Грушевський був у Львові, а надрукувала тоді, коли він виїхав у Київ.

Стаття Хоткевича зробила сензацію. Хоч усякий знає, що Хоткевич людина глибоко особиста, самолю́бна, сварлива, але видно у Львові Грушевського дуже не люблять, коли „Діло“ зважилось надрукувати таку статтю. Я певний, що

26 січня.

Вийшла по російському в збірнику „Земля“ велика повість В. Винниченка — „Чесность с собою“.

В листі своєму до „Ради“ він пише, що йому докоряють за те, що він не написав її по українському. Але, каже він, вона була спочатку написана по українському та редакція ЛНВістника не схотіла друкувати її, бо передплатники і так докоряють редакції, що вона містить аморальні твори на сторінках свого журналу. Таким робом він мусів надрукувати її по російському і, додам від себе, дістав за неї 2.500 рублів, тоді як ЛНВістник заплатив би йому може четверту частину цієї платні.

М. С. Грушевський, як казав мені, справді, написав, з приводу цієї повісти Винниченкові — чи не можна вже перемінити тему, бо „прочія части тіла ображаються“.

Прочитав я цю повіст. Дієві особи її все знайомі люди: герой — сам автор, потім фігурують: М. Порш, С. Петлюра, Піщанський, Юркевичі, батько й син, а жінок не знаю, — та й думаю, що це не живі люди, а видумані автором, бо про таких я й не читав і не чув, хоч прожив уже півсотні років.

Господи! До чого може дописатись людина!

Всі жінки в повісті тільки й думають, тільки й роблять, що віддаються любимим і нелюбимим і просто навіть незнайомим молодим і здоровим мужчинам у номерах; по грубому, але справедливому вислову В. П. Степаненка, всі жінки в повісті Винниченка рвуться „до бугая“.

28 січня.

Сталося те, чого я так боявся.

По університетах почалися розрухи, забастовки (страйки) і вчора я дістав телеграму з Петербургу, що арештували Левка (старшого сина).

Поїхав би зараз клопотатись, або хоч побачитись, бо тут собі й місця від нудьги не знайду, але треба скілька днів підождати, бо в Івася (меншого сина) вчора була Т. 40,1°. Як виясниться хвороба Івася, то зараз поїду в Петербург, може що й пощастить зробити для Левка.

конторою, що редакційна братія незадоволена Павловським за те, що той, бажаючи більше заробити, заповнює часами майже всю ґазету своїми перекладами російських статтей, фельєтонів та відділом „З ґазет та журналів", що веде сам. Я відповів йому, що статті В. Жаботинського[48]) я сам просив Павловського друкувати в „Раді", хоч вони й довгі, бо вони мають для нас велике значіння: в тих статтях Жаботинський талановито обороняє проти Струве[49]) народню мову в школі. Инші перекладні річі, що за цей час Павловський надрукував у „Раді", теж дуже цікаві, у всякім разі далеко цікавіші за ориґінальні писання наших доморослих публіцистів. Ця моя відповідь очевидно неприємно вразила редакційну братію, бо Шерстюк каже мені, що обовязково треба найти, замість М. І. Павловського, авторитетнішого редактора, бо редакційна братія ставиться до нього майже вороже і незадоволена, що я так уперто його обороняю.

Л. М. Жебуньов, з властивим йому запалом і здатністю прибільшувати все, писав мені в Петербурґ, що обовязково треба змінити редактора, бо Павловський розжене співробітників і погубить ґазету. Само собою, що на слова Жебуньова нічого булоб звертати увагу, але біда в тім, що він усім з запалом оповідає й пише, що Павловський такий нікчемний редактор, що от-от доведе ґазету до загибелі, і таким робом сам Жебуньов підриває становище ґазети, про яку щиро дбає.

Я заспокоюю його, кажучи, що Павловський вже 6-й рік редаґує ґазету і число співробітників не зменшується, а навпаки збільшується: тепер ми маємо вже 3.500 передплатників, а торік було всього 1800. Хоч Павловський не ідеальний редактор, хоч він має багато мінусів, як редактор, але має багато й плюсів, а головне те, що ліпшого редактора ми не знайдемо.

Я знаю, що він мало рухливий, мало має ініціятиви, але чоловік розсудливий, спокійний, надзвичайно роботящий,

---

[48]) Відомого сіоніста.
[49]) Відомий централіст-українофоб.

земляки. Савенко мало не щодня пише в „Кіевлянині“, що мазепинство розбивається, що воно вже набрало такої сили, що загрожує цілості Російської держави. Він-же, під псевдонімом Запорожець пише те саме в „Свєт-і“ і в „Новом Времени“. Вигадав, що українці хотять заснувати незалежне, самостійне королівство під протекторатом Габсбурґів і таку нісенітницю оповіщає скрізь.

Клюб тутешніх націоналістів, після рефератів А. Стороженка та москвофіла галичанина Ю. Яворського, виніс таку резолюцію, яку післано премієр-міністрові:

„Клюб русских націоналістів у Київі, присвятивши два загальні зібрання українсько-мазепинському рухові, постановив звернути увагу уряду і громадянству на такі безперечні обставини: 1) мазепинський рух, опираючись на неуязвиму для нас австрійську базу, поширюється по всій Україні і набірає грізних розмірів. 2) В той час, коли Австрія веде рішучу, без всякого жалю боротьбу з русскою партією в Галичині, у нас з мазепинською пропагандою і викликаним нею рухом не ведеться ніякої боротьби. 3) Мазепинський рух є найгрізніший і найнебезпечніший від усіх течій, направлених проти єдинства і цілости Російської імперії, бо рух цей намагається зруйнувати ґрунт цілости і величчя Росії — єдність русского народу. (Рада 1911, № 268).

Господи, чого тільки не наговорили! Чи вони справді так думають, чи умисно брешуть? Хіба вони не знають, що українці, навіть у найфантастичнішій програмі своїй, далі автономії не пішли.

Правда, в Харкові зявилася була коло Міхновського купка „самостійників“, але їх свої-ж засміяли, а люди, що керують нашою пресою, нічого спільного з ними не мають.

А тимчасом отакі брехні, отакі цькування можуть накликати на нас біду. Савенко писав недавно в „Кієвлянин-і“, що вони з Юзефовичем подали Столипіну „по особому заказу“, написану записку про мазепинство, а оце знов клюб пошле Коковцеву. Чого доброго уряд і почне душити український рух.

нального клюбу, що є документи, які доводять, що мазепинський рух у Росії підтримується прускими марками. В сепаратистичних змаганнях українцям допомагають гаряче австріяки, німці, поляки і жиди. Тоді як наші діячі ґр. В. Бобринський, проф. А. Стороженко і багато инших не можуть навіть поїхати в Галичину, де їх пильнують австрійські жандарми, п. Грушевський вільно живе і ще вільніше аґітує по цілій Росії для її розділу.

— Я закликаю вас, панове, гасити пожежу... поки не пізно, закінчив А. І. Савенко.

Підчас дискусії п. Толстой висловив жаль, що наше дипльоматичне відомство не робить жадних реальних заходів вплинути на Австрію для припинення аґітації в Галичині. І. А. Баженов вважає сучасний стан тільки етапом у довгій упертій боротьбі німецького Михеля з усеславянським Іваном. До розділу Великої й Малої Росії всеж таки не повинно дійти, згідно з його словами. Д. Вергун підкреслив, що за Академією велика провина: етноґрафічна карта Закарпатської Руси складена нею умисне фонетичним правописом.

Наприкінці зібрання клюбовій раді подано заяву, в якій члени клюбу просять видрукувати доповідь А. І. Савенка і дискусію з приводу неї окремою брошурою і розповсюдити її серед членів законодатних установ і громадських діячів та довести зокрема про вислухані на зібранні факти до відома міністерства закордонних справ і внутрішніх, народньої освіти та св. Синоду.

Кіевлянинъ 17. XI. 1911, № 318.

Думи і настрої. XVIII.

Де головний ворог?

П. Крамарж сказав правду в розмові з співробітником „Нов. Врем.“ про значіння мазепинського руху. „Польське питання — це питання окраїнної політики для Росії, сказав він, — але так звані галицькі українці хотять вразити російський народ у саме серце і розколоти росіян надвоє“.

Справді, це-ж основне питання в житті „рускаго“ народу і „русскої“ держави і разом — основ-

на небезпека. Коли ми кажемо, що Росія — „русская“ держава, то ми спираємось не тільки на наше почуття і палке бажання, але й на факти історії і статистики. Ми вказуємо, що велика „русская“ держава утворена великими зусиллями і великими жертвами „русскаго“ народу і що тепер в Росії 2/3 населення „русскіе“. І минуле і сучасне Росії — за нас, за наш ідеал національно—„русской“ держави. В цьому ми бачимо величезну і спасенну перевагу Росії над імперією Габсбурґів, де пануюча нація, німці становлять менше 1/4 всього населення держави.

Перед такими міркуваннями войовничі інородці та їх наймити булиб цілком безсильні, якби їм на допомогу не прийшов мазепинський рух. Ми кажемо: в Росії на 50 міліонів інородців приходиться 100 міліонів „русских“. А ґазета „Рѣчь“[51]) на це відповідає: українці і білоруси теж інородці і їх 30 міліонів, отже „русскихъ“ в Росії всього 70 міліонів і 80 міліонів інородців. Зрештою „Рѣчъ“ нараховує в Росії 90 міліонів інородців.

З цього ясно видно величезну небезпеку мазепинського руху. Польське, вірменське, фінське та инші питання — все це питання чисто окраїнні, себто другорядні. Мазепинське питання бє Росію в саму основу її великодержавности. Не польська, фінська та инші окраїни дали Росії її величність. Швидче навпаки, ці окраїни завжди підточували величність Росії. Величність Росії утворилась на єдности „русскаго“ народу і початок російської великодержавности поклало 8 січня 1654 року приєднанням Малої Руси до Московської держави. Російські центротяжні сили зробили тоді для політичного істнування „русскаго“ народу те, що инші европейські народи (німці, італійці) могли зробити для себе тільки 200 років пізніше. І от, тепер мазепинський рух намагається зруйнувати національну, культурну, політичну єдність „русскаго“ народу, се-б-то, кажучи иншими словами, намагається зруйнувати великодержавність Росії. От де наша найбільша небезпека.

[51]) Орґан Каде-тської партії.

фельетони, а він уважає нижче своєї гідности „зубоскалити“, як він каже, і не надає своїм прекрасним фельетонам ніякого значіння, а добивається, щоб ми друкували його нудні публіцистичні статті, які він чомусь підписує жіночим псевдонимом „Марія Войцеховська“. Очевидно, крім туберкульози у нього є й психічна ненормальність. Бачить же він, що всі залюбки читають його фельетони, милуються ними, вихваляють їх, а на його публіцистику ніхто й уваги не звертає. А тимчасом він уперто вимагає друкувати свої статті і згожується написати фельетон тільки тоді, коли ми надрукуємо його маловартну публіцистичну статтю. Я намагаюся зблизитися з ним, закликаю його до себе на понеділки. Часом він прийде, сяде собі в куточку і дивиться на всіх зпідлоба, як той вовк, і непомітно втече. Рідко-рідко, коли принесе фельетон, хоч я йому за них і платню визначив більшу, ніж иншим співробітникам і в грошах він, видно, має недостачу.

А шкода, бо з нього міг би виробитись не-ябиякий фельетонист-гуморист, як би він зрозумів, у чому полягають його здібності, та в цім напрямку і працював би над собою.

1912 РІК.

2 січня.

Чорносотенна преса мало не щодня лементує про „мазепинців“, що вони надумали відірвати Україну і заснувати своє королівство, чи князівство під протекторатом Габсбурґів. „Новое Время“, „Кіевлянин“, „Московскія Ведомости“, „Свет“ ведуть перед, а за ними і всяка провінціяльна дрібнота підтягає.

Уряд, добре освідомлений про український рух, поки що не зважає на це цькування. Уряд певний, що рух наш не політичний, а культурний. В найгарячіші часи визвольних років українці вимагали тільки широкого самоурядування, себто автономії, а про самостійну державу у нас ніколи й думки не було.

Чорносотенні малороси, як Савенко, почали тепер називати себе „богданівцями“ в память Богдана Хмельницького,

який приєднав Україну до Москви, протиставляючи себе „мазепинцям“, які ніби то хотять відірвати її від Росії.

Але по суті вони не „богданівці“, бо Богдан приєднав Україну на автономних основах і відстоював автономію України. В дійсності Савенко і Ко—Брюховецькі, що запродували Україну за дворянство, за „чини“ та всякі вигоди.

В дійсності ми „богданівці“, бо ми від самого початку відродження української свідомости далі автономії не йшли. Творці і сучасники „Історії Русов“, Кирило Методіївське братство, були автономісти-федералісти; Драгоманов і Грушевський у своїх працях раз-у-раз були автономістами, а не сепаратистами і з політикою Мазепи нічого спільного не мали.

Требаб нам цей погляд проводити в пресі, але страшно, що адміністрація буде штрафувати нас за автономізм.

Але що- робити? Треба-ж нам доводити, що ми не були ніколи і не єсьмо сепаратистами і не думали ніколи відриватися від Росії, а раз-у-раз мріяли тільки про широке самоврядування — автономію.

Тимчасом щоденний ґвалт чорносотенної преси робить вплив. Дрібні адміністратори починають тиснути все українське, вважаючи його за мазепинство, за зраду державі.

Інспектори шкіл забороняють учителям передплачувати українські ґазети та книжки, роблять труси по кватирах учительських і загрожують позбавити посади, коли й надалі помітять нахил до українства. Справники забороняють українські спектаклі, концерти. На шкільних ялинках заборонено співи і деклямацію по українському.

Одно слово вертаються часи зперед 1905 року.

Але все це ми вже чули й бачили і перебули. Певне перебудемо й це лихоліття!

6 січня.

В понеділок на журфікс зайшов до мене др. П. І. Немоловський, що приїхав з Басарабії на свята в Київ.

Коли посходилися люди, переважно співробітники „Ради“, то він почав докоряти нам, що ми зовсім не реальні політики, що ми своєю опозицією до уряду, до Думи Державної

лось, що родичі ці читають тільки „Кіевлянина“ та „Новое Время“, відтіля черпають всю премудрість і очима цих поважних ґазет дивляться на все.

В. М. Леонтович, проф. Грушевський та я розмовляли по українському і очевидячки це навернуло розмову на „мазепинство“. Чорні родичі В. М. Леонтовича, за Савенком та Шульгиним, почали говорити, що вони дуже люблять мову, пісню українську, але не розуміють, на що це ми, „українофіли“ хочемо цю мову запровадити до шкіл, що це загрожує цілості держави, яка уявляється їм монолітом. Їх лякає, що „мазепинство“ росте і так тепер поширилось, що стало помітне в Київі скрізь: на вулиці, в трамваях, і т. д.

Ми доводили, що очевидячки, це не штучно вигаданий рух, а орґанічна потреба, бо інакше рух цей не ширивсяб так. Не вважаючи на те, що незабаром буде 200 років, як цар Петро заборонив уперше друкування українських книжок; що протягом цих двох століть не раз забороняли українську літературу, а проте вона розвивається й шириться.

Один з братів В. М. Леонтовича висловився, що він добре знає, що обвинувачення в державній зраді і відбіранні „пруських марок“ розповсюжуються безпідставно, що це вигадка, але він гадає, що наш рух підтримують жиди, коли не матеріяльно, то як аґенти „українофільства“. Ми доводили йому, що в дійсності виходить якраз навпаки: жиди суть у нас найбільшими й найщирішими аґентами обрусіння і нам вони далеко страшніші, ніж кієвлянинці та нововременці. Бо чорносотенці вигадують на нас такі брехні, яким навіть і уряд не вірить; накликають на нас всілякі скорпіони, але їх аґітація зовсім не впливає на широкі кола громадянства і мало чим нам шкодить. А „Рєчь“, „Кіевская Мысль“, „Одесскія Новости“ та инші жидівські ґазети, що несуть світло й свободу, які мають величезну кількість читачів, володіють російським громадянством, впливають на нього, а тимчасом до нас вони ставляться вороже. Поки що вони не виступають одверто проти українського руху, але вони його умисне замовчують, ніколи й слова не надрукують про нього, ніколи не виступлять в оборону його — так, наче цього руху зовсім нема.

Не страшні нам Меньшікови та Савенки, нам страшні Гесени (редактор „Речи“), Куґелі (завідуючий редакцією „Кіевской Мысли“). Нам страшні люди з проґресивною репутацією, які ще терплять українство для домашнього обиходу і ніколи не пустять його в школу, боячися, що може виробитись окрема українська культура. Вони, натурально, не вірять брехням про державну зраду, про розкол держави, але вони добре розуміють, що коли розівється українство, то вони втеряють найбільший ринок для своєї літературної продукції; вони не можуть помиритися з думкою, що москвич, туляк, який схоче переїхати на Україну — чи за суддю, чи професором, повинен буде попереду навчитися нашої мови і т. д.

Централізм проґресивних елементів може зробити з Росією те, що зробив революційний Париж з Францією, забивши рух провансальський та кельтський (бретонський).

16 січня.

Радилися ми вчора (на зібранні Старої Громади), що робити з хатою на Тарасовій могилі, бо вона вже вимагає ремонту. Одні напосідались, щоб поставити гарну камяну хату в українському стилі, а я доводив, що й стара хата після невеликого ремонту ще простоїть багато років, а краще гроші затратити на те, щоб купити садибу Івана Ядловського, сторожа могили, яка відділяє могилу від Дніпра. Хто знає, як воно буде в будучому. Може Іван Ядловський комусь продасть, або його діти не схотять дурно пускати публику на могилу через свою садибу, тоді доведеться обходити дуже далеко кругом. Я доводив, що треба купити цю садибу і зробити сходи на гору по тій стежці, що тепер іде через Іванову садибу.

Нарешті всі згодились і просили В. П. Науменка, юридичного властителя могили, поєднатися з Іваном і заплатити йому хоч і тисячу рублів та швидче зробити купчу (контракт), а хату на могилі перекрити і дещо підправити в ній знадвору, в середині-ж вона ще добра. Порішено й сходи на самій могилі зробити з ґраніту, бо деревяні недовго держуться і вимагають раз-у-раз ремонту.

Нарада наша була в хаті дра Г. Г. Квятковського, в якого всі кімнати завішані чудовими образами. Справжня мистецька ґалерея, яку оцінюють люди в кілька тисяч рублів.

Шуткуючи я порадив Г. Г. Квятковському заповідати всі картини (образи) свої в Музей Наукового Товариства. Він каже, що згодивсяб залюбки, якби Товариство мало своє помешкання. На це я відповів, що я заповідаю свій домок, а він нехай заповідає картинну ґалерею. Він охоче згодився, та не знаю — хто кого переживе — чи др. Квятковський Наукове Товариство, чи воно його?

Можливо, що аґітація націоналістів таки досягне свого, а вони найбільше ворогують проти цього Товариства, бо воно працює, чи, краще сказати, має на меті працювати над українською наукою. Має на меті працювати, а в дійсності ніхто там не працює і ніякого Товариства нема, коли нема М. С. Грушевського. А коли він приїздить, тоді бувають і реферати і загальні збори. Без нього нічого нема, бо всі бояться, що втеряють посади професорські, стипендіятські, учительські, коли їх запідозрять в праці на користь „мазепинців".

3 лютого.

Вчора я повернувся з Петербурґу, де пробув два тижні в клопотах за сина, якого не приймають до університету.

Перед виїздом у Петербурґ, я взяв у В. М. Леонтовича листа до члена Державної Ради від Полтавщини М. Д. Шкляревича, якого полтавці вважають за дуже порядну людину і навіть з українськими симпатіями.

Крім того В. М. Леонтович звернувся до брата свого Костя Миколаєвича, що має репутацію правого октябриста,[61]) приблизно з такими словами:

— Ти переконаний оборонець істнуючого уряду — найди спосіб направити помилку цього уряду відносно сина Євгена Харламповича. Ти особисто знаєш Левка, знаєш, що він не революціонер; може ти даси рекомендацію до якої небудь впливової особи?

[61]) Партія 17-го октября (жовтня), коли вперше оголошено маніфест про конституцію.

Кость Миколаєвич охоче згодився написати листа до свого доброго знайомого, хорольського дідича, ґрафа І. І. Капніста, члена Державної Думи. В листі тому він написав, що особисто давно знає Левка, що хлопець захоплюється археольоґією і обвинувачення його в революційності є помилка. Далі пише: „Я, як переконаний сторонник істнуючого уряду, щоб не збільшувати число його противників, прохаю вас, поклопотатись, аби ця помилка була направлена".

Приїхавши в Петербурґ 18 січня, я зараз здобув адреси Шкляревича та Капніста і поспитав по телефону, коли їх можна бачити.

По всіх канцеляріях в Петербурзі, раніше першої години дня у жадного бюрократа нема прийому; „вибранці-ж народні" очевидно, щоб показати, що вони дуже заклопотані і багато працюють, призначили мені прийом від 10—11 години ранку.

Граф Капніст, дуже багатий полтавський землевласник, займає велику кватирю, обставлену старовинними меблями, які я мав час розглянути, бо таки довгенько довелося мені його ждати в гостинній. Хоч я приїхав до нього в $10^1/_2$ годин, але він, очевидно, ще спав, бо не скоро вийшов до мене і, як помітно було, саме тільки зробив свій туалет.

Він попрохав у мене вибачення (звичайно по московському), що ще не читав листа К. М. Леонтовича, якого я передав йому через льокая з своєю карточкою, і взявся читати.

Прочитавши листа, він дуже уважно почав мене розпитувати, в чім обвинувачують Левка; коли я йому розказав, додавши, що це все результат непорозуміння, то він висловив своє здивування і недовіря. Він ніяк не міг припустити, щоб систематично чеплялись до хлопця, без усякої з його боку провини. На це я йому відповів прикладно:

— Ви К. М. Леонтовича знаєте добре, чи можна підозрівати його в чомусь проти уряду?

— Ну, розуміється, ні...

— А чи відомо вам, що підчас приїзду „государя" в Київ, у Костя Миколаєвича зроблено трус з наказом арештувати його, не зважаючи ні на які наслідки трусу?

— Та не може бути?

— Вірно. Не арештували його тільки тому, що спізнились: поліція зявилася до нього в 4 годині рано, а в 12 ночі він виїхав у маєток.

— Як, предводителя дворянства (маршалка)?

— Як бачите. Налякали жінку, дітей.

Я, само собою, не висловив йому свого жалю, що Костя Миколаєвича не посадили. Нехай би його попоїли блощиці в участку, побачилиб ми, яким би він тоді був „переконаним сторонником істнуючого уряду“.

— Це все, очевидно, той Кулябка наплутав...

— Так, кажу, коли Миколай Павлович[62]) казав, що Росією правлять столоначальники, то тепер сміливо можна сказати, що Росією правлять охранники...

— На жаль, справді, це зло надзвичайно вкоренилось..., каже якось потупившись, ґраф і спішить змінити тему розмови.

— Кость Миколаєвич пише, що ви видаєте українську ґазету, се-б-то **малоросійську**, я свідомо вживаю цього терміну. — Скажіть, будьте ласкаві, я думаю, що це прибільшення, всі ці розмови в пресі про пруські марки, про стремління до відділення від Росії, до обєднання з Австрією і т. инш. — я нічого подібного не помічав і не чував на Полтавщині.

У мене в голові промайнула думка поспитати його — чи не чув він, що його предок ґраф Капніст їздив колись у Берлін „за пруськими марками“, але відповів, що все це вигадки Савенка, а за ним Меньшікова.

— Так, я в цьому був переконаний, але всетаки, в чому полягають ваші змагання?

— Насамперед ми, кажу, — домагаємося народньої школи на українській мові і катедр в університеті про українознавство на російській мові.

— Ну, катедри, я розумію ще, але школи на малоруській мові зовсім непотрібні: учні прекрасно розуміють російську

[62]) Цар Миколай I.

мову, я в цьому перекований, бо що року екзаменую учнів у кількох школах. Власне кажучи, я теж люблю „малороссійскій языкъ“, пісню, батько мій навіть дуже любив розмовляти цією мовою, але я бачу, що сам народ намагається навчитися російської мови і забути свою. Очевидно це історичний процес, якому треба допомагати, а не гальмувати і т. д. і т. д.

Наговорившися на цю тему, ґраф вернувся до справи, пообіцяв мені порадитися з Капустіним та Анрепом, які ближче стоять до міністерства освіти, а тоді сповістити мене.

Я так засидівся у Капніста, що візиту до Шкляревича залишив до другого дня.

Вечорі я проводив у земляків: П. Я. Стебницького, О. Г. Лотоцького, Ф. К. Вовка, М. А. Славинського, але про це я розповім пізніше, як докінчу про мої клопоти в Левковій справі.

П. Д. Шкляревич, старий, небагатий полтавський пан, що раз-у-раз жив тільки з платні на виборній службі, випадково попав у Державну Раду, коли відмовився Іван Мик. Леонтович.

Кватирує він у мебльованих кімнатах середньої руки, займає дві кімнатки, як звичайний старий кавалер.

Прочитавши листа В. М. Леонтовича, в якому було сказано, що я земляк, автор відомих брошур по сільському господарству, писаних українською мовою, Шкляревич похвалився мені, що він „единственный в Россіи внук виборного малороссійскаго сотника“, якого Катерина II переіменувала в маршалки, і почав виявляти свою обзнайомленість з українським рухом, але все невпопад: він знає „Раду“, яку перше Дмитріїв видавав у Полтаві, сплутавши „Раду“ з „Рідним Краєм“; обурюється циркуляром Столипіна, яким зачислено „і нас полтавцев“ у інородці; дивується, що уряд і Дума відривають Холмщину, частину Польщі, і тим підбивають на ворожнечу польський народ, але був видимо здивований, коли я сказав, що спочуваю відділенню Холмщини, бо народ там український, а не польський, а тільки пани там поляки, як і в Південно-Західному краї.

Я навертав розмову на Левкову справу, але Шкляревич

й писати по українській пресі, по книжках і так побожно ставляться до них, що ніде ви не найдете двох крапок над і поставлених не на місці.

Очевидно, коли такі селяни пройдуть в Думу, то й одному інтеліґентові не важко буде зорґанізовати їх в українську фракцію, аби тільки пощастило пройти в Думу чоловікові, здатному гуртувати людей, бути лідером і речником фракції.

Хоч фракція, певне, нічого не добється, але вона потрібна як ознака, як прапор, що українська нація істнує, що вона чогось добувається, щоб російські націоналісти не мали права казати: „Вони не просять української мови в школах!"

16 лютого.

По Київу кадети виставляють кандидатами в Думу по першій курії присяжного адвоката і гласного Городської Думи Григоровича Барського, а по другій курії — І. М. Полторацького, директора Взаємного Страхового (асекураційного) товариства. І. В. Лучицький теж, кажуть, хоче виставляти свою кандидатуру, але ніхто вже його не хоче, бо він виявив себе таким нездатним, що всі незадоволені ним: кадети ображені тим, що він ні разу не зробив звіту про свою діяльність в Думі; жиди незадоволені ним, бо не виступав в їх обороні, а про українців і говорити нічого: не раз його в українській пресі і лаяно і висміювано.

Тепер українці знов вирішили підтримувати кадетських кандидатів. Я рішучо протестував проти Григоровича-Барського, бо він, хоч родом і „Малорос", але ворожо ставиться до українських домагань. Я сам чув, як він раз доводив, що школа українська непотрібна, бо селяни чудово розуміють російську мову, що він у цьому пересвідчився, бувши судовим слідчим.

Тепер, кажуть, він змінив свій погляд на українство і вже навіть у Городській Думі обстоював український театр, але я певний, що в Державній Думі він буде для нас зовсім некорисний.

Я напосідався, щоб виставити кандидатуру В. М. Леонтовича, але инші побоялись, що це розбє голоси і Леонтович

шися в Полтаві, заінтересувався українським рухом і тепер учиться української мови, але йому тяжко йде і він сумнівається, чи опанує так, щоб змогти писати, бо, вирісши в Житомирі, польсько-жидівському місті, змалку майже не чув її, та й все життя своє прожив поза Україною.

— І знаєте, каже, — що навернуло мене до українства? — Ваша „Рада“, хоч і не безпосередньо.

— Цікаво, як саме? — питаю.

— Скілька років служила у нас в Петербурзі дівчина з Яреськ (Миргородського повіту, де Короленко має власну вілю над Пслом) і ми так з нею зжилися, що вона стала нам як рідна, наче член нашої родини. Після того як ми оселилися в Полтаві, вона вийшла заміж за ґімназіяльного сторожа (педеля), що має власну хату на передмісті Полтави. Коли в неї народилася дитина, вона запросила мою жінку в куми. На хрестинах ми застали у них багато гостей — рідню, та зо скілька товаришів її чоловіка. Як і завжди Маруся та її чоловік говорили з нами „по русски“ (по московському), хоч і не зовсім чисто, а тепер я помітив, що між собою вони всі говорять українською мовою і при тім вживають багато не місцевих слів, а „галицьких“.

Я й кажу Іванові:

— „Ви-ж добре знаєте „русскій языкъ“ (московську мову), нащо-ж ви говорите між собою по українському?

А він відповідає мені на це моїми-ж словами:

— „А ви, певне, добре знаєте французьку мову, нащож ви говорите між собою „по русски“?

— „Бо це моя рідна мова, кажу, — я змалку нею говорю і люблю її“.

Він мені знов відповідає моїми-ж словами:

— „Оттак і ми. Українська мова — наша рідна мова, ми нею змалку говоримо і любимо її“.

— „Але-ж ви говорите, наскільки я зрозумів, не місцевою українською мовою, а „галицькою“...

— „Не галицькою, а нашою літературною, якою пишуть у нашій ґазеті „Рада“, яку ми в складчину передплачуємо“.

— „Але-ж ви добре розумієте „русскія“ ґазети?“

— „Я вам скажу більше. По правді кажучи, я „русску“ (московську) ґазету краще розумію, як „Раду“, бо в ній багато слів таких, яких тепер у нас у Полтаві не вживають, бо або позабували, або й не знали ніколи. Часто моя старенька мати пояснює мені деякі слова, а деякі я мушу розшукувати в словнику, а проте я охітніше читаю „Раду“, бо це наша рідна ґазета“.

— От тепер, каже мені Короленко, — я зрозумів, що український національний рух, це не штучне явище, не фантазія купки української інтеліґенції, а глибоко народній орґанічний рух, який певне має будучність. От чому я й почав студіювати укрїнську мову, бо я на Україні мабуть назавжди оселився.

Але, на жаль, наші, занадто „щирі“ українці відбили у Короленка охоту до українства.

Недавно, на сектантському судовому процесі в Сумах (Харківської ґуб.), де адвокат М. І. Міхновський виступав, як оборонець, був і В. Короленко, як редактор „Русскаго Богатства“, що дуже інтересується народнім життям.

В кулюарах суду якийсь адвокат, не розпитавшися попереду, звів Міхновського з Короленком, бажаючи їх познайомити. Короленко охоче простягнув руку, а Міхновський, заклавши свої руки за спину, відповів своїм звичаєм з театральним патосом:

— Я зрадникам мого народу руки не подаю!

Можна собі уявити, як Короленко був вражений і ображений. Деж таки! Йому не схотіли потиснути тої руки, яку російське громадянство залюбки готове цілувати.

Мені розказували, що Короленко, після того інциденту, скаржився своїм близьким:

— Який же я зрадник, коли я ніколи українцем не був? Мати моя полька, батько російський урядовець—русифікатор у спольщенім місті Житомирі; ввесь свій вік я прожив у Великоросії та на засланні в Сибіру і батьківщиною своєю завжди вважав „русскую літературу“.

Якщо „Утро Росії“ не схоче надрукувати мого листа, то доведеться післати його в „Украинскую Жизнь“.[75])

17 травня.

Випадково зустрівся я з Ів. Сем. Нечуєм-Левицьким. Він наче вже не старіється далі: засох і держиться в одній мірі.

На моє запитання про здоровля, відповідає:

— Та яке моє здоровля?! От, пролежав мало не два тижні, думав, що вже й помру. Стрівся я оттак, як отсе з Вами, з отим харцизякою, отим гайдамакою американським, отим Бородаїщем... Ну, як доброму, похвалився йому, що отсе скінчив для VIII тому статтю про мову. Я, знаєте, все літо торік їздив по Київщині, по родичах своїх, та й назбірав силу матеріялу. Ото-ж у статті своїй я, на основі того матеріялу, довожу, що Грушевський, хоч він і великий учений, а псує нашу мову, бо скрізь, скрізь позаводив свою галичанщину, оте **ся** окроме, отой мак — точки оті над **і** та силу всяких польських слів, а за Грушевським вже й Єфремов у „Вікові“ та в „Раді“ й собі перейшов на оту галичанщину. Розказую оттак тому Бородаю, хвалюся... а він, як визвіриться на мене, як крикне: „То й ви, каже, — як оті чорносотенці, нападаєте на нашого велетня, на нашу окрасу, та це-ж падлюцтво, та це...“ Я як глянув на нього, а очі в нього такі страшні, як у божевільного, палицею вимахує. Ну, що, думаю, як він і мене, як отого москвофіла у Львові, почне лупцювати... Серце в мені затіпалось, в очах пожовкло і щоб не впасти, сперся я на паркан. Та з того дня прохворів мало не два тижні. Коли побачитеся з Бородаєм, то попрохайте його — нехай він мене не займає, поки я не видам VIII тому, а тоді вже хоч і помірать“.

28 травня.

Вчора їздили гуртом на могилу Т. Г. Шевченка, всього поїхало душ 400 на пароплаві напятім Українським Клюбом.

---

[75]) Через якийсь час у газеті „Утро Россіи“ було надруковане спростування Кашкарова.

Подорож не вдалася, бо цілий день йшов дощ і доводилось ховатися в душних тісних каютах,[76]) повних народу. На могилі зібралося народу з Канева та близьких сіл до тисячі душ, бо з „Ради“ довідалися, що мають приїхати кияни.

Панахиди служити адміністрація не дозволила і довелось обмежитися співом „Заповіту“. Характеристично, що коли співали „Заповіт“, то й сам пан справник зняв картуза, а пристав, що їхав з нами з Київа, ще й підтягував.

Подорож обійшлась не без куріоза: депутат від Московського „Художественного Театру“, що возив на могилу вінок, зморившися до краю, звалився під лавку і там ночував. Старшини Клюбу були страшенно засоромлені, коли вранці вже під Київом побачили його в такому незручному місці і почали просити у нього вибачення, виправдуючися тим, що поночі не могли його знайти, щоб показати йому місце в каюті. Депутат з пароплаву поїхав просто в баню! (парню).

31 травня.

Вертаючися з петербурзького пожарного зїзду, заїхали до Київа: посол віденського парляменту Євген Олесницький з жінкою, директор „Дністра“ Степан Федак з дочкою та Ярослав Олесницький, директор банку „Земля“. З цього приводу 29-го в Клюбі був банкет, але, на жаль, зібралося наших всього душ з сорок, не більше. Говорили промови: О. Пчілка, С. Ф. Русова, Л. Жебуньов, Дм. Антонович та М. Порш. Промови все були святочні, урочисті, в яких вихвалялась працьовитість, енерґія наших галицьких братів у боротьбі за національні права свої, а тепер і за університет. Зазначалось, що вони, борючися за своє істнування, добувають і для нас, російських українців, умовини кращого життя.

Євген Олесницький в надзвичайно гарній промові відповів, що коли Галичина добилася того, що вона має, то тільки за поміччю російської України. Бо за 500 літ неволі під Польщею вона зовсім була пригнічена, прибита і не зуміла в 48-му році, коли всі народи Австрії подобували собі права,

[76]) Кабінах.

добути собі національної волі. І тільки з 60-х років, коли й туди дійшов могутній голос Шевченка, починається відродження Галичини, яке підтримали в 70-х років українці, заснувавши у Львові друкарню Товариства ім. Шевченка; а потім вже М. Драгоманов направив галицький рух на правдиву путь.

І тепер у боротьбі за український університет велику моральну підмогу мають галичани з російської України в отих голосних заявах співчуття, що друкуються в „Раді“. Міністерство австрійське вважає на ці голоси з України, бо й з Галичиною воно рахується постільки, поскільки вона є часткою великої України. Якби не було України російської, то уряд австрійський зовсім не рахувавсяб з домаганнями галичан, не зважав би на тих три міліони українців, що живуть в Австрії.

В розмові зо мною Олесницький обіцяв подбати, щоб громадські інституції галицькі передплачували „Раду“. Він сподівається, що з половини року, тобто з 1-го липня, передплатять принаймні 500 кооператив, бо для їх бюджету зовсім мало важить яких 6 рублів на рік.

Побачимо — чи вийде що з цієї обіцянки, бо Олесницький захворів тут і поїхав зовсім хворий. Др. Е. Лукасевич каже, щ в нього таке гіпертрофоване серце, що щодня можна сподіватися смерти. Якщо він хворітиме, то йому буде не до „Ради“, хоч, як він казав, галичани надають величезного значіння українській пресі, бо вона свідчить, що на Україні є життя, є національний рух, а на це звертає велику вагу австрійський уряд. Поляки-ж раз-у-раз намагаються довести урядові, що з Україною нічого рахуватися, бо вона вже зовсім обмосковлена і ніякої свідомости в українців нема.

А тимчасом сам Олесницький з товаришами наочно упевнились, що в народі нашім є національна свідомість, тільки здалеку її не видно.

Приїхавши до Київа, поїхали вони трамваєм до Печерської Лаври і, коли під кінець дороги зостались у ваґоні самі, то почали голосно ділитися враженнями і висловлювати свій сум, що Київ зовсім московське місто.

Раптом кондуктор ваґону, що пильно прислухався до

їхньої розмови, звернувся до них з запитанням — чи не галичани вони? Вони підтвердили і в свою чергу спитали його, по чім він їх пізнав.

— По вимові, відповів він, і спитав:

— Чи нема часом між вами Костя Левицького, голови віденського Українського парляментського клюбу?

Вони здивовано спитали — як він знає Костя Левицького?

— А з нашої ґазети „Ради". Я пильно слідкую за тим, що діється в Галичині і чи виборять українські парляментські посли український університет у Львові?

А далі почав розпитувати про життя українців в Австрії і скаржитись на життя в Росії.

Це нагадало мені другий цікавий факт.

Якось Л. М. Жебуньов познайомився в санаторії Лямана, під Дрезденом, з російським достойником, сенатором Брянчаніновим і намагався прихилити його до українського культурного руху.

Коли Брянчанінов заїхав до Київа, то Жебуньов їздив з ним по місту, показуючи київські древності і разом вони заїхали з візитою до митрополита Флавіяна. Бранчанінов, не бачучи в Київі нічого українського, почав розпитувати митрополита про український рух, але той відповів, що ніякого такого руху в народі нема, що це тільки фантазія купки інтеліґентів.

Від митрополита вони поїхали в Континенталь снідати і Брянчанінов і тут спитав слугу, що подавав їм снідання — якої він нації?

На диво Брянчанинова і на велику радість Жебуньова, слуга несподівано відповів, що він „українець", а з дальшої розмови виясніилось, що він читає „свою", ґазету „Раду".

Жебуньов мало не кинувся обіймати та цілувати його і пізніше, познайомившися з ним, довідався, що він не одинокий, а таких офіціянтів, свідомих українців в Київі є багато.

Такого самого офіціянта, свідомого українця, ми з Саксаганським стріли несподівано в Кисловодську на Кавказі.

З цього видно, що у всіх шарах української людности вже є національно свідомі українські одиниці. І всі вони безпосередньо чи посередньо витворилися нашою пресою, літературою.

А раз мені трапилося почути, як один „малорос" хвалився українською пресою, зовсім не знаючи її.

Їхав я якось в Перешори і, прокинувшися вранці, почув у суміжному купе розмову двох студентів — один з них був Московського Університету, другий Київського. Я прокинувся саме тоді, коли київський студент доводив, що українська („малорусская", як він казав) культура зовсім не нижча за „русскую" і якби уряд не ставив їй перепон, то вона давно порівнялась би з нею або й перевищила її. Розмову свою він пересипав виразами: „У вас в Россіи", „У нас в Малороссіи". Видко він був зачеплений московським студентом і, намагаючись оборонити українську культуру, казав, що „у нас" є щоденні ґазети і тижневі та місячні журнали. Коли московський студент висів з ваґону десь на Жмеринці, я розговорився з київським студентом. Виявилось, що він зовсім не вміє говорити по українському і що найдивніше: крім „Ради" не міг назвати жадного журналу, яким так вихвалявся перед московським студентом. Очевидно, що він просто був ображений за „малорусскую" культуру і в оборону її приводив фантастичні докази.

Другого разу стрів я у ваґоні на Кавказі одну пані з виразною українською стихією, яка й не чула про українську пресу.

Я звернув увагу, що якась пані і її син ґімназист, років десяти, розмовляли між собою чистою українською мовою й одночасно до кондуктора зверталися чистою московською, навіть з великоруським акцентом. Я заінтересувався ними, бо видко було, що вони не з України і що виразно розрізняють ці дві мови. Не витерпівши я заговорив з нею. Виявилось, що вона великоземельна пані, має поверх тисячі десятин землі коло Камишина на Волзі (між Цариценим та Саратовом).

— Ну, а батьки ваші, питаю, — відкіля родом?

— Та й батьки наші і діди там рождені, відповідає вона гарною українською мовою.

— А не знаєте, звідкіля вони туди між великороси поприходили?

— Та ми, „хахли“ зпокон-віку там живемо хуторами, а „москалі“ (великороси) у нас тільки за наймитів служать.

— Чи є у вас книжка або ґазети на українській мові?

Вона не зрозуміла слова „український“ і я пояснив, що це значить на „нашій“, „хахалацькій“ мові. Але вона здивувалась, що на такій мові є щось друковане, навіть про „Кобзаря“ Шевченка не чула.

На жаль, при мені не було ні ґазети, ні книжки української, а спитати її адресу, щоб післати їй, мені ніяково було, бо вона взагалі якось підозрено ставилася до моїх розпитувань.

Колись, коли розівється наша преса, коли ми добємося своєї школи, оці „русини“, „малороси“ і „хахли“ постають свідомими українцями, від Сяну аж по Волґу!

29 липня 1912, с. Перешори.

Цими днями вернувся я з Кисловодська, куди мене посилали лікарі купатися в нарзанних ваннах. Купання ці справді мені помогли, тільки не знаю, чи надовго. У мене були почали якось отікати-чи що-руки: як не закладеш рук за жілетку (камізельку) або за борт пальта, то вони починають боліти і потім ледви-ледви можна їх зігнути в ліктях; не можна було ніякої ваги підняти, навіть шклянки чаю піднести не міг, важко було парасолю в руках носити.

Радився я з багатьма лікарями, але ніхто нічого певного не сказав. Проф. Лапинський рішив, що мені треба полікуватися в його лічебниці гідропатією з місяць, а др. Г. М. Варавка порадив поїхати в Навгайм або в Кисловодськ. І от тепер я можу не тільки палицю, чи дашок (парасоль) носити в руках, а навіть тяжкий чемодан (валізу) підіймаю на полицю.

В Кисловодську я спочатку самотній нудився, а потім

будь Вас, не знаю, чи насмілився б я ще раз говорити з таким sui generis „патревотом“ моралі.

Я вже не жалілюсь, Євгене Харламповичу, я вже настільки досвідчений, що знаю всю марність жалів. Треба бути дужим, треба вміти міцно стояти на ногах, якіб вітри не дули. Тоді буде й твоя перемога, і жалі зникнуть.

Повторяю, тільки тоді мене бере жаль за образи й травлю, коли я себе чую зтомленим, без сил, хворим. Тоді мене бере негарне, неблагородне бажання помститись — „ось же я вам одплачу“. Але це бажання все рідче й рідче буває, хоч я і зтомлений. Це через те, що це почуття зустрічає розум, який з ним не погожується. Навіть тоді, коли від якого небудь „свого“ бачу явне бажання просто образити мене, напакостить мені, прикрившись плащом „критики“ — навіть тоді я розумію, що **теперішні** „свої“, теперішні проводирі українського народу — ще не народ, що моє діло — бути **чесним і щирим**, не вважаючи ні на що. Моє діло служити тим, які дали мені життя, служити всім своїм життям, служити так, як я **по щирости і розуму** вважаю за найкраще. І через це мені здається, я ніколи не буду російським письменником. Можливо, що я років на два на три одійду від української преси, можливо, що я таки наберусь відваги і порву з „ЛНВістником“ раз на все, можливо, що ні з одним українцем (інтеліґентом) я не схочу мати діла, але перестати бути сином свого народу, перестати служити тим, кому я хочу служити — цього не буде. І я не певен, що, не дивлячись на крик, який підіймуть наші інтеліґенти, радіючи з мого „ренеґатства“, — настане час, коли буде оцінено як слід, на чийому боці дійсно служення українському **народові** (народові, масі селянства й робітництва, а не тим, які тепер зовуть себе проводирями його). І не для цього я буду служити, не для того, щоб мене колись так чи сяк цінили. Ні, я служитиму через те, що инакше не можу, як не можу дихати вухами чи очима. Бо це єсть та точка, в якій „чесність з собою“ (гармонія чуття і розуму) приросла до мене. От, через що, Євгене Харламповичу, я не зможу бути російським письменником.

> Пишу Вам про це через те, що Ви можете розуміти такий стан, коли людина **не може** робити чогось иншого як те, що робить.
>
> А через що хочу відійти від української преси тепер? Скажу одверто: я зтомився. Кожну річ, яку я задумую для української публіки, я мушу перш усього перевірити, чи не викличе вона **поголовного** обурення. І вже через це одне та річ стає нудною для мене, я кидаю її. Потім мені надокучили нотації критиків. Який би поганенький критик не був, він вважає за свій обовязок, за добрий тон, **вилаяти** мене (не розібрати думку, образ, картину, а тільки вилаяти). А як у нас більше нікого нема, то тут же удвоє похвалити Коцюбинського.
>
> Це стало таким уже звичним і **банальним**, що я просто не можу читати українських „критиків". І мені хочеться спочинути, зникнути, щоб мене забули і я забув усю цю дрібязковість, злобність, роздратованість".

Отакого многозначного листа написав мені В. К. Винниченко.

Мені дуже тоді було ніколи, але хотілось зараз-же відповісти йому і я наспіх написав приблизно так:

„Ви раз-у-раз, навіть, занадто часто говорите про „чесність з собою", а в останньому листі як раз розминулись з нею. Не треба нарікати на українську критику, бо вона раз-у-раз ставила Вас на перше місце за хист, за талант, і тільки дорікала за моралізаторство. А російська критика хвалить Вас тільки чорносотенна, а порядна — лає за „пасквилі" на визвольний рух, і коли Вас запрошують всякі видавництва, то тільки через те, що Ви стали сенсаційним письменником, якого читають з цікавістю і праві і ліві.

Російські видавництва Вам платять так, як не можуть оплатити українські, а через те Ви й хочете перейти в російську літературу. Так просто й треба говорити і ніякої зради і ренеґатства тут нема, а треба тільки, хоч з втратою для себе, видавати російські твори в українських перекладах, а на російських творах зазначити, що вони перекладені з українського рукопису.

Врешті, я вважаю, що Ви зостаєтесь українським пись-

признають справу з поставленням памятника „несвоевременною“ і відсунуть її на колись.

Тимчасом треба, щоб Шевченківський комітет довів Сенатові, що дозвіл дано Полтавському Земству на поставлення памятника в Київі, а не в Полтаві, що постанову Київської Думи в свій час затвердив ґубернатор, а значить все робиться законно, а не „захватным порядком“, як про це пише Савенко по всяких чорносотенних ґазетах.

Для нас очевидно, що рапорт цей є результатом отих брехень, що розповсюжують тутешні націоналісти, але дивно, що навіть ґенерал-ґубернатор їх слухає і спішить виконувати їхні бажання.

Друга справа з київською виставою. Нема у нас грошей на свій власний павільон, а галичанам мабуть не дозволять приїхати взяти участь у виставці, принаймні кажуть, що ґенерал-ґубернатор сказав виставочному комітетові з приводу польського павільону, що він не допустить ніяких національних маніфестацій. Характеристично, що жандармський полковник, переглядаючи листування комітету, наліпив свою візитну карточку на заяві галицького „Сільського Господаря“, про бажання прийняти участь у виставці. Що повинна означати ота картка? Очевидно, що без жандармерії не можна рішати справи про заяву „Сільського Господаря“.

Третя справа — з „Украинскою Жизню“. Видавці пишуть, що, не вважаючи на те, що вони мають 800 передплатників, у них уже нема на що видавати журнал, бо всі гроші витрачено на гонорари, на друк, папір іт., і просять роздобути грошей, аби хоч докінчити рік. От, горе! Преса наша на українській мові ледви животіє, то через утиски, то через незрозумілість мови для широкої людности, ну а чого вже мусить загибати „Украинская Жизнь“, яка видається зрозумілою мовою і не переслідується адміністрацією, як преса на українській мові? Очевидно української інтеліґенції так мало, що вона не може піддержати навіть такого цікавого орґану, як „Украинская Жизнь“, а російська публика, для якої вона власне й видається, зовсім нею не цікавиться.

шов у Думу кадет, і перевели його в Мінськ, а сюди замість його з Смоленська прислали Суковкина.

Один судовий чиновник схарактеризував таким судовим терміном нашого нового ґубернатора:

— Суковкин правив Смоленською ґубернією „в запальчівості і раздраженії“, але „без заранее обдуманнаго намеренія“, а тому „заслужівает сніскхожденія“.

Нічого доброго така репутація не віщує, особливо, коли міністром внутрішніх справ став Маклаков, що бувши чернигівським ґубернатором, уславився як гнобитель всього поступового, а особливо українського. Скрізь безборонно збіраються жертви на памятник Г. Т. Шевченкові, а в чернигівській ґубернії Маклаков повідбирав підписні листи, розіслані Комітетом, хоч підписка на памятник дозволена по всій Росії.

Всі, хто знає Маклакова, кажуть, що він талановитий, як і його брат, депутат третьої й четвертої Дум, але великий пролаза і каріеру зробив собі через впливову пані Наришкіну, в якої був „другом дома“, коли служив „столоначальником Казенної Палати“ в Тамбові. Як і покійний Столипін, він просто з ґубернаторів попав у міністри і, як енерґійна людина, певне матиме і таку-ж силу, а коли не поладить з Охранкою, то може й життя так само скінчить, тим паче, що смерть Столипіна минулась Охранці безкарно.

11 січня.

Очевидно відозва, написана Л. М. Жебуньовим, таки вплинула на наше громадянство, бо передплата на „Раду“ йде значно інтенсивніше, як торік. Торік, на цей день ми мали всіх передплатників — 1904, а сьогодні було в нас 2511, тобто на 607 більше, як торік.

Ще я не вияснив собі, чи це нових стільки добавилось, чи це тільки торішні передплатники акуратніше присилають гроші. Трудно сподіватися, щоб на багато збільшилося число передплатників, бо не такі тепер часи і не так поставлена ґазета.

Навіть з Галичини, не вважаючи на аґітацію львівського Народного Комітету, число передплатників мало що збіль-

шилось: торік було з Австрії щось 70, а тепер всього коло 150, тимчасом як Олесницький сподівався не менше пятисот. Та й не диво: як би ми заходилися в Росії аґітувати за львівське „Діло“, то певне не придбалиб і сотки передплатників. Насамперед через те, що ґазета з другої держави не може задовольнити потреби в ґазеті: все одно треба мати ще тутешній часопис, а по друге, що й у мові є велика різнація.

Львівське „Діло“ пишеться такою мішаною мовою, що важко нам його читати: сила слів латинських, німецьких, польських, навіть московських при чисто польському складі речення робить цю мову зовсім для нас чужою.

Так само галичанам здається незвичайною мова „Ради“. Якось був тут редактор „Діла“ Панейко, то висловився, що „Рада“ пишеться дуже примітивною „хлопською“ мовою, підроблюючися під мужицьке розуміння, тоді як „Діло“ пишеться зовсім „інтеліґентською“ мовою, бо воно видається для інтеліґентів, а для „хлопів“ у них є спеціяльні ґазети, що друкуються „хлопською“ мовою, схожою з „радянською“.

Страшенно неприємно вразила мене оця тенденція галичан відрізнити інтеліґентну мову від народньої, поділитись на „білу“ кість і на „чорну“. Помічав я цю тенденцію і в нас, та не тільки в інтеліґентів, але й у селян, що читають ґазети. Їм хочеться показати, що вони освічені, що вони ліпші за простого мужика, а через те намагаються вживати чисто галичанських слів, як у розмові, так і в писанні. Ми раз-у-раз просимо своїх дописувачів з провинції додержуватися місцевої мови, щиро-народніх виразів, а вони, як навмисне, намагаються писати штучною літературною мовою відмінною від народньої: раз-у-раз замість „тільки“ пишуть „лише“; лівобережці раз-у-раз замість „держати, сподіватись, вважати“, пишуть „тримать, чекать, рахувать“, а часто вживають слова зовсім непопад, наприклад, замість **„особливий, успіх“** пишуть **„особистий, поспіх“**, а деякі дописувачі в листах до редакції підписуються — „власний передплатник!“ і т. д.

несподівано для публики закриється і тим зробить українству немалу шкоду в очах чужих людей, які вже почали прислухатися до голосу „Украинской Жизни", почали рахуватися з українським рухом, вважати його за нову силу, що виросла несподівано для них. Погано!

Саліковський радить перевести журнал до Петербурґу або в Київ, бо в Москві нікому буде його вести, коли він виїде. Справді, журнал цей виник з ініціятиви й стараннями майже самого Саліковського. Він зібрав співробітників, він привабив і пайщиків.

Але чи зважаться петербуржани взятися за видання журналу, який не стоїть на своїх ногах, а вимагає помочі від громадянства? А яке жертволюбне наше громадянство, то ми добре знаємо! Критиків, порадників у нас, хоч греблю ними гати, а таких людей, щоб допомагали безплатною роботою або грішми, дуже, дуже мало. В Галичині, мабуть по звичаю, позиченому у чехів, громадянство само себе обкладає податками на громадські цілі, навіть більшими, ніж державні податки, а в нас увесь тягар лягає на двох-трьох людей, а решта вважає, що так і повинно бути і навіть працювати в пресі не хоче дурно, а вимагає платні, знаючи добре, що всі наші видання дають дефіцити. Я не кажу тут про робітників, що живуть з письменницького заробітку, навпаки, я вважаю, що цей заробіток надзвичайно мізерний, а кажу про людей, що мають добрі посади, добрі заробітки і тільки іноді щось напишуть до ґазети й вимагають за це платні.

При такому відношенні громадянства до справи, навряд, чи петербуржани переймуть „Украинскую Жизнь" і, на сором нам, вона, може, й не дотягне до кінця року.

Ото будуть радіти наші вороги — всякі Савенки, Кашкарови, Струве, та сила инших!

Як би дотягти „Украинскую Жизнь" до того часу, коли вона зможе розширитися в журнал недержавних націй, про що клопочеться один з орґанізаторів фракції автономістів-федералістів у 1-й Думі, В. П. Обнінський.

М. Синицький виклопотав мені з банку позичку (12 ти-

в Думі доводити, що народ зовсім не бажає школи на „видуманом Грушевским языкѣ“, і що цього добиваєтьcя тільки невеличка купка „мазепинців“.

Кадетам ми радили внести законопроект про катедри по українознавству в вищих школах на російській мові.

Таким робом кадети й трудовики не будуть конкурувати і перебивати одні одним, а повинні одні одних підтримувати, як голосуванням, так і промовцями.

Ми боялися, що коли оборону українських інтересів ми передамо одній фракції, то друга, може ще буде бойкотувати українське питання, а тепер, кожна з них буде висувати окремий пункт національної програми і між фракціями не буде ніякої незгоди по цьому питанню.

Як би ми обом фракціям порадили піднести те саме питання в Думі і обом дали відповідний матеріял, то одну з них моглиб поставити в ніякове становище. Скажім, кадетські оратори дістали голоси поперед трудовиків і в промовах своїх використалиб увесь даний їм матеріял, тоді трудовицькі оратори мусілиб виступати без усякої зброї, або й зовсім не виступалиб і не піддержували кадетів.

3 травня.

Між мною та М. І. Павловським через дурницю мало не стався розрив.

Розкажу по порядку. В той час, як я був у Кононівці, М. Павловський в ч. 91 „Ради“ під псевдонімом „Обсерватор“, написав рецензію на П. Саксаганського, який вкупі з М. К. Заньковецькою ґастролював у київському цирку в якогось „Гаркуна-Задунайського“ — Світлова. Про трупу цю перед тим висловилися в „Раді“ В. К. Королів та О. Олесь, як про щось невимовно паскудне й докоряли нашим корифеям, що вони грають з такою „шантрапою“.

М. І. Павловський у своїй рецензії, не сказавши нічого про трупу, ні про Заньковецьку, восхваляв до небес Саксаганського, назвавши його „ґеніяльним і незрівнаним артистом“ не тільки в комічних, але й у драматичних ролях.

Приїхавши, я став докоряти М. Павловському за в висо-

звідтіля, а лишаються тільки клеврети Грушевського, якими він обсадив усі платні посади в Товаристві. І все це робиться за помічю членів з України, які передають свої голоси невідомим їм людям, тільки довіряючи Грушевському. Проти українців взагалі вони нічого не малиб, колиб вони передавали голоси своїм українцям, або хоч галичанам відомим їм особисто. Один мій давній знайомий, маляр І. Труш, сміючись сказав, що вчора на нараді ми продешевили: галичани далиб кожному українцеві по пять голосів, аби тільки взяли собі Грушевського, а за кілька років українці так само раді будуть здихатися Грушевського, як тепер галичани.

Очевидно, при такому настрою Грушевському неможливо зоставатися головою в Товаристві і взагалі працювати там. Та там він уже й зробити не може більше того, що зробив. Він підніс Товариство на таку височінь, що воно має репутацію нашої Академії Наук; він поставив Товариство на рейки (шини) й воно котитиметься якось і без нього. А колиб він туди вернувся, то знов почаласяб боротьба, інтриги, всяка гидота, яка і його огидилаб ще гірше і Товариство привелаб до розвалу.

До такого висновку прийшли ми всі троє і вирішили, по приїзді в Київ, порадити М. Грушевському подякувати Товариству за честь, але рішучо відмовитися від головування.

Мені здається, що все вийде на краще. М. Грушевський всю свою ґіґантську енерґію, ґеніяльні здібности тепер прикладатиме на російській Україні. Як що зовнішні обставини не стануть на перешкоді, то за його приводом і київське Наукове Товариство досягне тої висоти, якої досягло львівське. Може й досвід, придбаний ним у Львові, остереже його від тих хиб, які він робив там. Може він уже не прислухатиметься до голосу всяких шептунів і не буде наступати на мозолі людям, щиро відданим справі, але які не зовсім поділяють його думок. Дай то Боже!

Загальні збори 13/XII привабили таку масу народу, як ні одні попередні. Всі готувалися до боротьби, обидві сторони мобілізували всі свої сили; виділ перед самими зборами прийняв коло 50 нових членів, все своїх прибічників, але вся

проти Миколая I; в кінці Бібіковського бульвару проти Критого ринку; на Сінній площі; проти міського музею і т. д. Таким робом ми не могли зупинитися ні на якому місці і довелося задовольнитися тим місцем, що відвела давніше Городська Дума, себто на Караваєвській площі. За це місце висловлювалося теж багато народу, мотивуючи тим, що на цій площі має стояти український театр, про будову якого клопочеться М. К. Садовський; крім того, згодом можна сподіватись, що В. Васильківську вулицю переіменують на Шевченківську.

Я, сміючись, радив зробити памятник Тарасові на колесах і перевозити його на всі пропоновані місця, таким робом будуть задоволені всі.

Ще багато розмов викликав учительський зїзд у Петербурзі.

Всі реферати про українську мову в школах приймались учителями з захопленням і припято резолюцію, що в народніх школах повинно вчити рідною мовою; в середніх і вищих школах повинно виучувати рідну мову, українську літературу, історію, географію, звичаєве право, державною мовою.

Уряд і чорносотенне громадянство російське несподівано побачили, що український рух захопив і учительство. В результаті треба сподіватися всяких репресій та утисків на учителів. Правда, більшість рефератів читали люди, які не залежать від міністерства народньої освіти (С. Ф. Черкасенко, В. К. Прокопович, С. Ф. Русова), а народніх учителів, напевне, Кассо (міністр) повигонить з посад.

Радилися й про „Украинскую Жизнь". З нею такаж справа, як і з усіма українськими часописами та журналами: „тяжко нести і шкода кинуть". І торік „Украинская Жизнь" дала дефіцит, не зважаючи на те, що й мова зовсім зрозуміла і зміст цікавий. На часописи українські нарікають, що вони пишуться незрозумілою загалові мовою, а через те, мовляв, і передплатників мало. А от „Украинская Жизнь" друкується по російському, а передплатників у неї ще менше, як в українських орґанів, а через те доводиться вишукувати засоби на покриття дефіциту. Вирішено підтримувати „Украин-

скую Жизнь“, поки не заснується журнал Спілки недержавних націй, який може з половини цього року буде виходити в Москві, а в тому спільному орґані буде й український відділ. Таким робом, російська публика, на яку головним чином рахувала „Украинская Жизнь“, матиме звідкіль брати інформації про український рух. Власне, засновуючи „Украинскую Жизнь“, рахували на російського читача, а виявилось, що передплачують її майже виключно українці — одні з обовязку, а більшість через те, що не вчитає українських орґанів, особливо Літературно-Наукового Вістника з його галичанською мовою.

Для інформації російської публики досить би було видавати неперіодично брошури та книжки російською мовою по всяким питанням.

Не памятаю, чи згадував я в цих записках про інформаційну книжку в російській мові, про яку гаряче клопочеться Л. М. Жебуньов. Не можу зараз провірити, бо через російські конституційні порядки я не держу в себе цих записок. Боюсь, що колись прийдуть трусити, заберуть і, хоч нічого в них злочинного нема, а можуть їх мені і не віддати.

Л. М. Жебуньов заходився клопотатись, щоб хтось написав книжку, якаб довела, що український рух не є результат польської, чи австрійської, чи ґерманської інтриґи, як каже Щоголев у своїй „доносительній“ книзі, а річ цілком орґанічна, яка тягнеться, відколи істнує український народ.

На теплих водах, літом, Л. М. Жебуньов познайомився з якимись „сановниками“, зацікавив їх (як каже!) українським рухом і от вони-б то й подали йому гадку, що для ознайомлення „сановних осіб“ з українським питанням потрібно видати невеличку книжку (бо великої „сановні особи“ не прочитають), яка коротко, але вичерпуючо довелаб, що український рух був, є й буде, не вважаючи ні на які утиски, бо це явище не штучне, а орґанічне.

Характеристично, що й С. Щоголев, видавши великий том про український рух, який порозсилав усяким сановним особам, упевнився, що вони великих книжок не читають, а че-

Росії і які вже так значно виросли, що не помічати їх стало неможливим. Але й досі кадетська преса не ставить українського питання, не дебатує його, не полемізує, а наче не помічає, наче іґнорує його і це дає привід думати, що вона до нього ставиться негативно.

По скінченні доповідей Мілюков завважив, що з приводу інформаційних доповідей він нічого не має сказати — чого він не розібрав, то перепитував, але проґрамова промова М. С. Грушевського потребує обговорення.

Він цілком згоджується з українською проґрамою мінімум, яку кадетська партія взялася боронити, коли умовлялася з українцями перед виборами в 4-ту Думу; народня школа на рідній мові, виучування української мови в середніх і в педаґоґічних школах, катедри по українознавству по університетах, мова в суді — це він все раз-у-раз визнавав і визнає, але з автономією України, особливо з федеративним устроєм Росії він згодитися не може. Кадетська проґрама визнає автономію для Фінляндії та Польщі, бо там за це говорить історія і сучасний стан, в українців цього не було в історії і нема тепер. Щодо федеративного устрою Росії, то він рішучо проти цього, бо це приведе до її розпаду. Та, взагалі кажучи, українці зовсім не так розуміють федерацію, як повинно. Федерація є стремління до обєднання„ а не розєднання. Американські штати, або ґерманські королівства та герцоґства були зовсім самостійні, а потім увійшли в федерацію, тобто обєднались. Українці-ж з одного державного тіла хотять утворити федерацію, яка складаласяб з окремих суверенітетів. Він боїться, що ці думки пошкодять українцям, бо обурять проти них навіть і поступове російське громадянство.

М. С. Грушевський в гарячій промові відповів йому, що вся історія українського народу свідчить про його боротьбу за автономію, а в наші часи ця ідея, починаючи від „Соединенныхъ славянъ", іде через Кирило-Методієвське братство, через Драгоманова, „Кіевскую Старину" до наших днів. Ще недавно „Рада", в ч. 14 зовсім одверто в передовиці заявила, що ми автономісти-федералісти і з цим ми ніколи не крились.

Ми зовсім не важимо на розпад Росії, навпаки, думаємо,

що забезпечення національних прав кожного народу, з яких складається Росія, тільки зміцнить її цілість.

Треба завважити, що ця полемічна промова Грушевського була яскрава, кольоритна і дуже гарна, тоді, як перша проґрамова — суха, книжна, паче лекція, але звичайно, дуже змістовна, остання-ж — і змістовна і переконуюча.

Мілюков видимо був вражений і не зміг її збити, а обмежився тільки сказавши, що при такому розумінні українцями федерації кадети напевне порозуміються з ними, але тепер, на жаль, він не може дебатувати цього питання, бо вже пізно і йому пора на нараду з кадетами.

А тимчасом було записано ще скілька душ, що мали говорити. Тоді на пропозицію голови Е. Г. Шольпа промови обмежено пятьма хвилинами.

Ф. П. Матушевський встиг тільки сказати Мілюкову, що напевне кадети прийдуть до думки про федеративний устрій Росії, як прийшли до думки про потребу українцям народньої школи та катедр, що перше відкидали. Сам Мілюков, коли був на археольоґічному зїзді в Київі 1899 року, то не хотів визнати насущних потреб українців. Що-ж до потреби автономії, то українці завжди про неї дбали. Навіть предок теперішнього Капніста їздив у XVIII віці в Берлін шукати піддержки для України в Прусії.

І. М. Полторацький, в гарній і гарячій промові, висловив думку, що аґрарне питання, яке було „цвяхом“ за перших Дум, вже повинно у кадетів замінитись національним питанням і коли кадетська партія не хоче стати тільки великоруською, вона повинна рахуватися з стремліннями українців, як з ними рахується київський кадетський комітет, та він і не може не рахуватись, бо ось тут — з десяти кадетів, що зібралися в цій салі — сім свідомих українців.

Мілюков знов відповів, що він власне ніколи не був противником українського самоозначення (самоопредѣленія), а тепер, після вислуханих інформацій, тим паче, а ідеали українські такі далекі, що про них реальним політикам нема чого сперечатись.

Але Мілюкову трудно вірити. Він, наприклад, запевняє,

що раз-у-раз визнавав за українцями право на самоозначення, але це неправда, бо на зїзді журналістів 1905 року в Петербурзі він, правда, неофіціяльно, а в приватній розмові з нами — „інородцями", висловлювався виразно, як централіст-нівелятор. Правда, тоді він не бачив українського руху, не вірив у його життєву силу, а тепер, здається, вже переконався, що з цим рухом треба рахуватись.

Коли закінчилася нарада, то ми сміючись говорили один одному, що Мілюкова начинили так, що він не знати, як і в Думські двері просунеться.

23 лютого.

Дійсно, промова Мілюкова в Думі 19-го лютого найзмістовніша, найбільш обґрунтована. Коли читаєш її, то так і бачиш виразно, що оцей факт він узяв з доповіді такого, а цей уступ від такого і вся промова складена на основі доповідей, зроблених йому в Київі. Ця промова, перекладена з стеноґрафічного думського звідомлення, надрукована в ч. 49 „Ради" за 1914 рік, а з промовами инших ораторів, хто цікавиться, можна познайомитись в статті А. Білоусенка (О. Лотоцького) „Украинскіе дни въ Государственной Думѣ" (Украинская Жизнь 1914, № 3).

Промова Милюкова.

(19 лютого в засіданні Державної Думи з приводу заборони Шевченкових свят).

„Суперечки, які тепер відбуваються, почалися не в стінах Думи.

Державна Дума тільки вмішалася в те підприємство, яке київські націоналісти намагалися провести, безпосередньо звертаючися до начальства. Тут вони мовчать, треба думати, через те, що бачуть у Державній Думі непідхожий для себе грунт.

Але там у Київі, вони не мовчали. Там клюб київських націоналістів підняв цілу бучу.

Друкувалися статті Савенка, складалися резолюції, там посилалися алярмістські телеґрами міністрам. Я сподівався, що член Думи Савенко вийде на катедру і спробує счепитись у відкритому бою. Він визнав за краще мовчати. Дозвольте мені,

замість відсутньої промови київського націоналіста, заступити її декількома уривками із документів київського національного клюбу. Наводжу телеґрафне повідомлення київських націоналістів по начальству: „Клюб уважає за свій обовязок довести до відомости вашого високопревосходительства про таке: на території всієї південної Росії провадиться таємна пропаґанда ідей українського сепаратизму.

Велике число аґітаторів, як закордонних так і тутешніх, доводять, що малороси цілком окремий народ, який і повинен мати самостійне існування, як культурно-національне, так і політичне.

Плян мазепинців такий, щоб відірвати від Росії Малоросію від Волги й до Кавказу й увести її в склад Австро-Угорщини на федеративних основах, як автономну одиницю“.

Доказів цього страхітнього обвинувачення ми до цього часу не чули. Ми чули й оборону від ґрафа Капніста 2-го, але замість того, щоб спростувати обвинувачення, Капніст негарно відкидав самі факти, які лежать в основі обвинувачення. Промова Капніста нагадала мені оповідання Савенка про того міністра, який нібито сказав, що „увесь український рух вигадав Савенко“. (Голоси праворуч: „Хто це сказав?“). Спитайте Савенка. Ні, панове, українського руху ніхто не вигадував, український рух існує, він буде існувати, і спроба не визнавати українського руху нічого не поможе. Краще ми зробимо, коли з більшою увагою придивимося до нього. Тоді ми побачимо, що Савенко все-ж таки дуже багато вигадав, а ще більше — не додумав. Все, про що він каже, справді є, але тільки в инших пропорціях і в иншому освітленні. Київські націоналісти все скидають в одну купу: і визнання українців особливим народом з окремою мовою, і вимоги, щоб із України була утворена автономна одиниця, і нарешті, руїну єдиної Росії і віддачу України в межі Австро-Угорщини. Змішавши всі ці три цілком різні по суті твердження і охрестивши це назвою „сепаратизм“, вони безнадійно заплутують серіозну політичну проблему. Щоб вирішити її, а вирішати її нам, панове, таки

доведеться, треба насамперед розібратися в цій політичній мішанині.

Коли вірити обвинуваченням, існують якісь мазепинці з Грушевським на чолі, які бажають відділити Україну від Росії й прилучити її до Австро-Угорщини. Коли це так, то чогож поміж самими цими „сепаратистами“ є люди, які взивають їх не мазепинцями, а „богданівцями“ і замість того, щоб уважати їх австрофілами, обвинувачують їх у москвофільстві. У мене в руках книжка Донцова „Модерне москвофільство“. Автор рекомендує себе представником крайньої лівої частини українського громадянства, представником марксистської інтеліґенції. Д. Донцов роздратовано докоряє „сепаратистам“ зайвою близкістю до російської культури. Він обурюється тим, що в останні роки у нас, а особливо в Галичині дуже виріс російський культурний вплив при допомозі тих же самих сепаратистів. Він закликає українців замість зближення з російським культурним впливом зближатися з поляками. Хтож ті вороги, на яких нападається Донцов? Хтож вони, ці провідники російського культурного впливу? Хто ці люди, які не тільки в Росії, але і в Галичині проводять російський вплив? — Це ті самі, яких Савенко називає „сепаратистами“. Очевидно вони, ці українські сепаратисти, пробувають у надзвичайно дивному й тяжкому становищі.

З одного боку на них нападає Савенко, з другого — Донцов. Савенко обвинувачує їх у сепаратизмі, а „марксистська інтеліґенція“ запевняє, що вони хоріють на модерне „москвофільство“. Чи вам не здається, що становище не таке просте, як малювали його в клюбі київських націоналістів. Вирішайте, чию роботу будемо робити, коли поруч із Савенком будемо ослабляти цей середній настрій який тепер, на щастя, панує на Україні...

Ці люди, правда, взивають себе автономістами-федералістами. Донцов їм у цьому не вірить і запевняє, що в багатьох українців різні „автономії“ — це тільки малопродуманий парадний пункт їх проґрами, яка по суті цілком инша. Донцов взиває їх „чистими культурниками“, які інколи говорять про автономію. Я так далеко не йду. Я їх і розу-

мію. Як ви хочете, щоб було інакше, коли вся минувшина України говорить про автономію; коли самий термін „федерація“ традиційний у самому руху з 40 років, від Кирило-Методіевської громади і через Драгоманова доходить до цього часу. Але я вірю і в еволюцію, еволюцію політичних відносин і еволюцію політичних програм.

Ви чули, як ґраф Капніст увесь український рух зводив до любови до природи і до побутової старовини. Але предок ґр. Капніста року 1791 їздив у Берлін і скаржився пруському міністрові Герцберґові на „тиранію російського уряду“ і питав, чи можуть українці рахувати на протекцію Прусії на випадок їх повстання, коли вони спробують скинути з себе „російське ярмо“. Бачте, як час гоїть всякі речі. Від державної зради до цілковитого аполітизму — який широкий розмах, яка довга еволюція. Але, між цими двома полюсами вміщається ціла ґама відтінків і серединних політичних настроїв, і один із таких настроїв і є той федеративний автономізм. Я цілком не поділяю змагань автономістів-федералістів і вважав би здійснення їх політичної проґрами для Росії справою шкідливою і небезпечною. Проте я мушу сказати, що й тут є відтінки. Традиційний термін — „федерація“, який жив протягом 70 років, не міг лишитися незмінним, не міг зберегти того ширшого розуміння, яке він мав у бакунінському анархізмі. Це не та „федерація“, про яку каже тепер наука державного права. Федералісти-українці мало слідкували за розвитком цього терміну, і я думаю, що дальший розвиток їх політичних формул доведе їх до того, що й термін і розуміння вони повинні будуть викреслити. В цьому — моя надія і моє бажання. Але висловивши все це, я не можу у всякому разі не констатувати, що в самому виборі терміну, в самому його поясненні уже відбулася велика частина тієї еволюції, останні наслідки якої нам усім бажані. Уже є тепер наслідки цієї еволюції.

І цілком мають рацію ті, кого Савенко обвинувачує в сепаратизмі, відповідаючи йому: та якіж ми сепаратисти, коли ми викинули стяг автономії й федерації? Миж говоримо про федерацію в ме-

жах російської держави, а нам кажуть, що ми бажаємо її зруйнувати і йти в межі Австрії. Колиб ви подумали, що ці люди хитрують, у нас є спосіб провірки: з того боку, із-за кордону, проти них будуєтся теж обвинувачення і той самий проф. Грушевський, на якого тут сиплються прокльони й погрози за його політичне австрофільство, там у Австрії чує обвинувачення у тому, що вся його діяльність у Галичині фактично веде до культурного й політичного русофільства. Далі, теперішні українці підкреслюють, що мова йде тільки про ідеал майбутнього державного ладу, ідеал, який має здійснитися в дальшій чи ближчій будуччині. Ніде в цивілізованій країні за ідеали не переслідують, не гонять за те, що у соціялістів носить типову назву „музики будуччини".

А що торкається сучасного — ось маємо заяву автономістів-федералістів у „Раді": „Від імення українського громадянства виступали не раз члени Думи і українська преса з катеґоричними заявами, що безпосереднє наше домагання, наша проґрама мінімум, торкається власне не основних державних реформ, а переважно теперішньої законодавчої практики і навіть менше того: торкається иншого розуміння закону і инших адміністративних принціпів у країні, населеній українською людністю.

Українізація шкільної освіти на Україні, право української мови в судових і урядових інституціях, скасування обмежень друкованого слова, поліпшення умов для леґального існування українських національних інституцій — такі вимоги ставлять українці для того, щоб задовольнити найперші і найпекучіші культурно-національні потреби українського народу". Чи можна визнати ці вимоги за радикальні? За радикальні й за такі, що їх не можна здійснити, вважають їх тільки ті, хто самий факт існування українського народу має за сепаратизм. Може сюди треба прилучити і тих, хто, визнаючи існування українського народу, обмежує це існування до зберігання звичаїв старовини та милування українською природою. За таким розумінням українського сепаратизму ми не підемо і в цих межах ми вважаємо українські домагання справедливими й законними, — а бо-

на українські ґазети і той, хто попав у ці списки, ніколи не буде вибраний на громадську посаду. Досить було надрукувати в українській ґазеті, що в одній культурній інституції одержують українські ґазети, як через два дні в цю інституцію налетіла поліція. Перед ґазетою утворюється якийсь панічний страх. І при таких обставинах все-ж таки українська ґазета знаходить поширення. Українська книжка йде легше. Може скажуть, що й книжок „не просять".

Так. Є книги, яких не просять на Україні. За 10 років діяльности харківський Комітет грамотности видав 4,000.000 примірників книжок. Він поширював ці книжки всіми заходами, роздавав навіть дурно, розсилав по інституціях, відкривав кіоски по базарах — і які наслідки: тільки 18 відсотків книжок ширилося на Україні, а 82 відсотки йшли на Сибір, Закавказзя то що.

Із 18 відсотків більша частина обслуговувала інституції, або ішла до рук сільської аристократії. Це була мертва справа.

А ось тепер, коли хоч на час були зняті пута з української мови, такі книжки, що з політикою нічого не мають спільного, як, скажемо, брошури Чикаленка, поширюються в пївміліоні примірників. Народні календарі — в 100.000 примірників.

Книжки українською мовою розходяться сотнями тисяч. „Кобзар" Шевченків розійшовся в 200.000 примірниках. Нелегка для читання народові книжка „Історія українського народу" Грушевського за три роки розійшлася в 10.000 примірниках.

Тут робиться живе діло і тут справді піднімається народня культура. Чи говорити про инші явища, про надзвичайно чуле відношення народу до українського театру, про те, як у лютому в негоду, селяни їдуть за 45 верстов для того, щоб взяти участь у народньому спектаклі? Чи казати, як швидко поширюються майже без допомоги інтеліґенції філіяльні відділи „Просвіти", які тепер гонять на Україні. Чи казати про підвищений інтерес до лекцій для народу, до концертів, до всього того, що має характер єднання на національному ґрунті? Чи говорити мені, що нема такої форми

єднання, в якій би не виявлявся національний елемент. Армія, школа, кооперативи, звичайні сходини для якої небудь мети — все це негайно, зразу викликає національний обмін, національний рефлекс і виховує, утворює національне почуття. Ви бачите, що український рух глибоко демократичний, що його веде сам народ.

Саме через це, цього руху спинити не можна, але роздражнити його і повернути проти вас можна дуже легко і наша адміністрація успішно цього досягає. Я розкажу вам, замість сили окремих випадків, один анекдот. На різдвяній ялинці між прикрасами були короговки на ялинці двох кольорів: блакитного і жовтого. Виявилось, що це ознака „сепаратизму", і на маленьких сепаратистів, не старших 12 років, напала поліція, розривала короговки з ялинок, а маленькі діти ховали „революційні" короговки по пазухах, і приносили додому, вважаючи, що роблять великий патріотичний вчинок. Бачите, як відбувається виховання українського патріотизму при допомозі російської поліції. (Оплески).

Український рух, без сумніву, існує, і спинити його не можна. Все питання в тому — кого ви хочете бачити в цьому руху — друга чи ворога?

Сепаратистичного руху ще нема на Україні. Коли й є зародки його, то дуже слабі. Але сепаратизм можна виховати. І дійсні сепаратисти — це ті, хто справді робить на користь Австрії, це — Савенко та його політичні друзі. (Вигуки ліворуч: „Браво!")

У мене в руках книга Стеда, бувшого кореспондента „Таймса" у Відні про „Габсбурзьку монархію". В цій праці, далекій від теперішньої теми нашої суперечки, Стед каже з приводу питання про український університет: „Австрійський уряд не звертав ніякої уваги на вимоги українців, поки йому не прийшло в голову, що університет міг би служити могутнім центром притягання для 25 міліонів малоросів Росії і міг би поширювати між російськими малоросами австрійський вплив. Коли австрійський уряд зрозумів велике значіння українського культурного центру в межах Австрії, то сам імператор вплинув у відомому напрямі на господарів цієї країни — поляків. Відбувалися довгі

переговори між поляками й українцями і врешті сталася польсько-українська згода, наслідками якої може бути згодом те, що українці будуть мати львівський український університет. Але коли? Стед каже: „Коли відносини між Росією та Австрією поліпшають, українцям довго доветься чекати свого університету. Хіба що, — додає він — Росія поверне цю зброю проти Австрії, відкривши український університет у Києві". Чужинець стоїть на певному, справедливому шляху. Нам не треба гадати про майбутнє, бо в минувшині ми маємо увесь необхідний матеріял для перевірки його висновків. Коли почався український рух у Галичині, ворожий Росії? Це були — 60 роки. Коли Валуєв заявив катеґорично, що малоросійської мови не було, нема і не буде, зразу почала утворюватися українська літературна та наукова мова за кордоном.

Анґлієць Стед справедливо зазначає, ніби австрійці зрозуміли, що український університет у Львові — це могутній захід до поширення австрійського впливу на російській Україні. Але ви не тільки про український університет — ви й слухати не хочете про українську школу. Пригадайте, що як тільки року 1906 дозволили українські журнали, ґазети й книжки, так інтерес до львівських видань зник.

Тепер, коли українці починають голосно казати, що всяка надія на Росію — це утопія, їм доводиться шукати порятунку в сепаратизмі. Ми вертаємося до звичок дореформенних часів. Ми віднімаємо в українців останню надію на те, що їх становище в межах Росії згодом буде краще. Коли ви будете й далі провадити теперішню політику, то справжніх сепаратистів доведеться рахувати тисячами й міліонами.

Шевченкове свято відбудеться, але я питаю, де? Чи хочете ви, щоб осередок свята був там, де українців 30 міліонів, чи там, де їх 5 міліонів? У Києві, Полтаві, Харкові, Катеринославі, — чи Львові? Ваше голосування буде відповіддю. Побачимо, що скаже уряд: чи згодиться з Савенком?

Яка страшенна втрата! Несподівано помер І. М. Полторацький, директор Київського Взаємного Страхового Това-

консульством — не відомо. Чорносотенна преса підняла ґвалт, вимагає суду за державну зраду, а київська поліція, обурена й ображена цією неправдою, звернулася до ґубернатора з проханням спростувати цю ганебну брехню, яка шкодить насамперед поліції.

Ґубернатор, дійсно, надрукував у „Новому Времени" спростування і, очевидно, зробив центральному урядові відповідну доповідь на його трівожні запитання. Таким робом заміри київських націоналістів витворити процес за державну зраду на цей раз не здійснились.

Та й кого тягнути до суду за сепаратизм до Австрії, коли більшість арештованих демонстрантів — кавказці!

Кажуть, що при списуванні протоколів з арештованих демонстрантів, кавказці, а власне грузини, наче змовились називати себе українцями.

— Та який-же ви українець? питає їх на допиті поліцейський пристав.

— Ви-ж грузин, видно по вас.

— Пиши українець. Ти „Кавказ" Шевченка читал? Його написал українець, і я теж хочу бути українцем!

Тимчасом чорносотенна преса не вгаває, а що-дня в якійсь небудь їхній ґазеті є якась стаття, що містить у собі заклик до уряду припинити як найшвидче український рух, поки ще не пізно.

Клюб націоналістів знову звернувся до уряду з проханням негайно позакривати: 1) Українське Наукове Товариство, клюби, Просвіти, книгарні, 2) українську пресу та 3) заборонити Грушевському в'їздити в Росію, запевняючи, що українські інституції, преса та Грушевський аґітують за відділення України від Росії і за прилучення її до Австрії на автономно-федеративних умовах.

Напевне деякі з міністрів вірять чорносотенцям, а більшість знає, що вони з мухи роблять слона, з культурно-національного руху — роблять сепаратистичний. Проте треба сподіватися всяких скорпіонів проти українського руху. Видати знову циркуляр в адміністративнім порядку, як було це в 1876 році, тепер, коли українське питання має такий розго-

лос, неможливо. Треба його провести через законодавчі палати, але, навряд, щоб навіть 4-та Дума згодилася на такий акт. Очевидно, треба якихось особливих умов, щоб такий акт міг пройти в Думі. Але всім „здравомыслящим“ людям ясно видно, що в українців ніяких сепаратистичних замірів нема, а є тільки культурні, а в ідеалі, як „музика будучого“ — автономія України, тобто широке національно-територіяльне самоврядування, а як ґарантія — устрій всієї держави на таких же умовах. За ідеали не можна людей ні судити, ні переслідувати, тим паче, що ми певні, що цей перестрій здійсниться колись законодавчим шляхам.

20 березня.

Заходив до Людмили Михайловни Драгоманової. Говорили про те, про це. Я раз-у-раз уважно слухаю її оповідання про Михайла Петровича. На цей раз розказала вона такий факт, який треба занотувати.

Коли говорили про ґрандіозний похорон Миколи Виталієвича Лисенка і про приїзд на його похорон з Галичини делеґатів, між ними і Володимира Шухевича, то вона оповіла, що колись до Відня приїхав з Галичини галицький хор під проводом того самого Шухевича. Саме тоді Драгоманов був у Відні і зайшов в те кафе, де зібрались хористи. Коли галичани довідалися, що то увійшов Драгоманов, то пошушукались, пошушукались і раптом повставали і всі демонстративно вийшли з кафе.

— Може, кажу, вони боялись, щоб австрійський уряд не запідозрів їх у зносинах із таким страшним соціялістом?

— Ні, тоді ще уряд австрійський не був такої думки про Михайла Петровича, а просто народовці хотіли виявити свій протест проти Михайла Петровича, як вони виявляли його і проти учеників його — Франка та Павлика, до яких ставились, як до прокажених за їх антиклерикальну пропаґанду.

— Часи, кажу, міняються: тепер уже Галичина з пієтизмом ставиться, як до памяти Михайла Петровича, так і до живого Франка; тільки Павлик не користується ніякою по-

шаною, але це, здається, залежить від його власної вдачі, а не від галицького громадянства.

— Його не любить Грушевський, каже Людмила Михайловна, а за ним і Франко, який цілком підпав під вплив Грушевського і з його благословенія написав на Павлика отой пашквиль у ЛНВістнику.[111])

— На мою думку, кажу, у Франка вже тоді починалась його хвороба...

— Але Грушевський був здоровий! завважила Людмила Михайловна.

12 квітня.

Л. М. Жебуньов розповідав, що його „сановник"[112]) переказав йому, що записка Кулябка та книжка С. Щоголева, які передав міністр внутрішніх справ Сенатові на розгляд і для висновку, тепер узяті назад. Треба думати, що їх розглядатимуть і над ними радитимуться инші урядові кола. Сановник сподівається якогось гострого рішення українського питання , хоч на його думку є маленька надія на те, що все лишиться по старому, бо урядові кола побоюються, щоб гостре розвязання не обурило громадянства і. не навернуло його думок в небажаний бік, але в який саме — „сановник" не переказав.

Л. М. Жебуньов, бувши святами в Харкові, зайшов до Д. І. Багалія, колишнього ректора Харківського університету, а тепер члена Державної Ради від професорської корпорації.

Треба сказати, що Багалій — близький ученик В. Б. Антоновича, свідомий українець, але вдачею зовсім несхожий на свого учителя. Поки був живий Антонович, то Багалій бував у нього, стрічався там у нього з українцями, цікавився українськими справами, розмовляв, само собою, чистою українською мовою, яку знає дуже добре змалку, бо походить з дрібних київських міщан. А після смерти Антоновича Багалій різко змінився: відцурався всіх українців, мови україн-

[111]) ЛНВ. 1905. кн. 3.
[112]) Боянчанінов, Первоприсутствующий Сенату.

ської — наче й не знав ніколи, не виявляє ніякого інтересу до української справи. Коли в Державній Раді проф. Пихно, видавець „Кіевлянина", виступив різко й гаряче проти заведення української мови в школі, то Багалій промимрив, що в глухих ведмежих кутках, де народ не чує російської мови, варто булоб хоч пояснення робити українською мовою. Цим він обурив проти себе всіх українців, які й докоряли йому гостро по часописах за таку оборону української мови. Проте в глибині душі у Багалія ще щось тліє і в розмові з старими приятелями, позачинявши щільно двері, він наче виявляє інтерес до українського руху.

Так от, Л. М. Жебуньов, на правах старого давнього знайомого, зайшов до Багалія розпитатися про те, що чутно в Петербурзі про український рух.

Багалій розповів йому, що підчас дебатів у Думі з приводу заборони Шевченкових свят і до самого розпуску на Великодні свята в петербурзьких урядових колах тільки й мови було що про український рух. Але ніхто незнайомий з ним хоч скільки небудь — одні його дуже переціннюють, инші навпаки, зовсім на нього не зважають, або маловажать. Одні, повторяючи байки про „пруські марки" та „австро-польську інтриґу", кажуть, що рух цей глибоко пустив коріння і з ним треба боротись яко мога швидче й рішучіше. Инші кажуть, що ніякого руху нема, а є купка „фантазерів", які видають самі для себе газету „Раду" і тішаться тим, що у них як і в людей, є своя преса. Характеристично, як каже Багалій, що в урядових колах відомо тільки, що є „Рада", а про инші часописи ніхто нічого не знає. (Але все таки, скажу від себе, це великий проґрес, бо ще недавно міністр внутрішніх справ Макаров певний був, що в Росії зовсім нема української преси, а тепер міністр Маклаков вже знає про існування „Ради". Є. Ч.).

Ті, що вважають український рух великим і загрожуючим цілості держави, не можуть порозумітися між собою щодо способів боротьби з ним. Одні вимагають видати зараз, негайно циркуляр на подобу 1876 року, яким забороняласяб уся преса і взагалі українське друковане слово. Другі, зго-

Законопроект і пояснюючу записку про мову в школі, складені О. Лотоцьким та П. Стебницьким, подала вже ґрупа священиків в 3-тю Думу, але президія не знайшла часу внести їх на розгляд Думи. Тепер доведеться трохи переробить відповідно до постанов першого всеросійського учительського зїзду в Петербурзі. А записка про катедри по українознавству, складена Грушевським, давно передана кадетам. Кадети після нашого домагання обіцяли з двох промов „за спільність“, другу дати трудовикам, щоб не образити тих і дати їм змогу висловитися про мову в школі. Натурально, нічого з тих законопроектів у Думі не можна сподіватись, а всетаки треба робити розголос українському питанню.

15 квітня.

З проектом памятника Тарасові Григоровичу знов виходить заморока та ще й велика!

Як відомо, три конкурси не дали нічого, на чому можна булоб спинитись. Тоді визначено іменний конкурс, на який запрошено: Родена (француза), Шіортино (італійця), Шервуда, Андреєва (росіян) та українця Гаврилка. Жюрі ухвалило проект російського скульптора Шервуда, а комітет дав перевагу проектові італійця Шіортино.

На мою-ж думку, накращий проект автора памятника Гоголю в Москві, Андреєва, але він, чудову статуру Шевченка посадив на якусь здоровенну мазницю. Можна булоб примусити скульптора переробити постамент і вийшов би чудовий памятник: простий і величний.

Проект Гаврилка на цей раз просто сміхотворний, у противлежність чудовому проектові, який він подав на перший конкурс. На жаль, той проект був революційний, що кликав до повстання, а цей, просто, кумедний. Влучно його схарактеризував П. К. Саксаганський: „Це, каже, дяк з села Перетики, якого хтось висадив на димар і він тепер з острахом дивиться, як йому звідтіль злізти? Але потішити можна його тим, що націоналісти його зсадять канатом!“ Дійсно статура Тараса Григоровича в довгій кереї нагадує дяка в підрясни-

ку, і поставлено його на височезну колону, що нагадує фабричний димар.

Сторонники проекту Шервуда, на чолі з членами жюрі В. Кричевським та М. Біляшевським розвели страшенну аґітацію проти проекту Шіортина, кажучи, що це „канфетка" (цукерка), а не памятник Шевченкові. До Кричевського та Біляшевського пристали українські художники, які й не бачили проектів, і надрукували в „Сяйві" і „Дзвоні" та „Раді" протест проти проекту Шіортина.

Дійсно, статура Тараса Григоровича на проекті Шіортина уявляє з себе поета, що пообідав, випив добре і розлігся з цигарою в руці на кріслі. Але проект Шервуда ще гірший: просто якийсь клубок з людських фіґур у розрізі могили; є там і голі русалки і суворі гайдамаки і пахар з кацапською сохою: все це герої Тарасових віршів, а на могилі лежить сам Тарас, дуже мізерний і непомітний.

Комітет каже, що він примусить Шіортина переробити статуру Тараса, а сторонники Шервуда кажуть, що яка рація примушувати грати симфонію Бетговена людину, яка не знає ґами; що Шіортино бездара, анальфабет у скульптурі і нічого путнього він не зуміє зробити. Але комітет, не зважаючи на протести, викликав Шіортина для переговорів щодо перерібки статури Тараса. Противники, кажуть, вдарилися до... начальства: післали, кажуть, Федора Кричевського в Петербурґ, аґітувати, щоб Академія Мистецтв не затвердила проекту, коли її передасть міністерство внутрішніх справ.

Я, сміючись, казав, що „благопопечительное начальство" помирить всіх, не дозволивши ніякого памятника Шевченкові, але я не сподівався, що українці самі за цим звернуться до начальства.

Ніяк не погодяться українці ні за місце під памятник, ні за проект, а тимчасом Шевченківський комітет, під натиском малосвідомого громадянства, хапається хоч за яке небудь місце, хоч за будьякий проект, аби поставити памятник. На наші уваги, що поки нема підхожого місця та доброго проекту, краще не спішити з будуванням памятника, комітет відповідає, що через заходи націоналістів можуть не дати нам

кувався разом, теж не було, а через те я добре таки нудьгував у цьому найвеселішому російському курорті.

В Судаку я застав родину Матушевських та Черняхівських, з якими ввесь час проводив на березі моря, або подорожував пішки по близьких горах. Нарешті, в половині липня, не памятаю, якого саме числа, виїхав я через Теодосію в Київ.

В Теодосії несподівано почув, що серби вбили наслідника австрійського престолу Фердинанда, а через те сподіваються війни між Австрією та Сербією, за яку, як казали всі, певне „здуру" захоче заступитися Росія. Ця звістка сколотила всю курортну публику; вона кинулася вибиратися швидче додому й розхапала всі білети на всі поїзди за скілька день наперед. На станції порадили мені їхати через Харків, бо по цьому напрямку ще можна було дістати білет і виїхати з Теодосії того самого дня, а через три дні бути в Київі. Я так і зробив. В Харкові на двірці я довідався, що Австрія вже виповіла війну Сербії, і що незабаром у Росії напевне спиниться залізничий рух, бо почнеться мобілізація. Через те я, не спиняючися в Харкові, відразу-ж виїхав до Київа.

Приїхавши, я побіг до редакції „Ради", але там застав тільки самого редактора А. В. Ніковського та двох відділоводів, що підчас канікул, заступаючи почерзі инших, провадили по скілька відділів кожний.

Всі були засмучені й збентежені майбутньою долею „Ради", коли Росія втягнеться у війну. Провадити ґазету підчас війни в російсько-патріотичному напрямку, в дусі „Гром побєди раздавайся, веселіся храбрий рос", ми не мали ніякої охоти, бо це булоб наперекір нашим переконанням і бажанням. Всі ми були певні, що побіда Росії принесе нам ще більший гніт, а розгром її послужить до нашого визволення. Але писати в такому напрямку неможливо через цензурні умови, а тому ми вирішили зайняти невтральний напрямок і подавати тільки факти, військові події без усякого освітлення, без жадних коментарів.

Мене-ж непокоїла ще думка — на які кошти тоді видавати „Раду"? Російським ґазетам війна принесе багаті жнива,

рез те запропонував Ніковському та Маличу зостатися на своїх посадах, бо коли є редактор та керуючий конторою, то кожної хвилини можна зорґанізувати вихід ґазети, а тимчасом просив їх поробити всі рахунки, щоб вияснити кому і скільки ми винні і хто винен нам. Кватирю ми вирішили віддати домовласникові, а всі речі в редакції перевезти до мене в сарай та на горище.

Захоплення Львова російським військом зробило на нас гнітюче враження, але Саксаганський та Юркевич (Причепа), талановитий співробітник „Ради", що учителював тоді в Бірзулі і заїздив часом до мене в Перешори, не могли припустити думки, що уряд зважиться на скасування просвіти на українській мові в Галичині, на закриття преси і взагалі на утиски українського слова. Вони сподівались, що Державна Дума, з метою привернути галицьке населення до Росії, напосядеться, щоб політика уряду в Галичині була „примиренчеською" і неворожою до тамошнього українського населення.

А. В. Ніковський та я були тої думки, що уряд російський помалу, але твердо заходиться над тим, щоб і в Галичині завести також обрусіння, яке він систематично провадив на Україні протягом двох з половиною століть. На нашу думку, Росія і війну з Австрією почала, щоб захопити Галичину і здійснити своє історичне завдання — „обєдиненіе под скіпетром русскаво царя всех ветвей русскаво народа". Про цю місію Росії раз-у-раз говорили голосно всі російські націоналісти—патріоти; їм ходило особливо про Галичину, вона їм була більмом в оці, бо в чужій державі вони не могли заборонити українського слова. Вони бачили, що Галичина є Пємонтом України, де розвивається українська література, наука, яка підтримує надії і сподівання російських українців на ліпшу будучність. Не можучи силою припинити українського руху в Галичині, вони сипали грішми на пропаґанду там москвофільства, що мало там ґрунт через польонізаторську політику галицького уряду: українське населення в Галичині, зневірюючися в своїх власних силах у боротьбі з спольщенням, воліло кинутися в обійми росіян, ніж бути пожертим поляками. На цьому ґрунті виникло в Галичині і в

чали мене жартом ґабзувати П. Я. Стебницький та О. Г. Лотоцький, які виїхали на двірець проважати мене. Але я, показавши на салдат, що сиділи в моєму ваґоні, відповів, що я волію послухати салдацьких розмов про війну, ніж хвастливо-патріотичних російських інтеліґентів, які мене до крайности обурюють.

Дорогою виявилось, що в нашому ваґоні, між иншою цивільною публикою, їхали все фахові салдати, що приїздили до Петрограду за якимись матеріялами; найбільше між ними було шоферів. Коли почалася розмова про війну і що буде по скінченні її, один салдат твердо сказав, що як тільки скінчиться війна із зовнішніми німцями, то почнеться з німцями внутрішніми.

— З якимиж це внутрішніми німцями? спитав цивільний пасажир семітського вигляду.

— А от з усякими Ренненкампфами, Фрідериксами, Штюрмерами, та з иншими, що вже попереміняли свої німецькі прізвища на російські; які довели Росію до такого безладдя, що скоро нічим буде воювати. Вже й тепер бракує зброї, знарядів.

— Вони й землі наші всі позабірали, обізвавсь другий, — салдати не покладуть після війни зброї, поки не виженуть з Росії отих німців.

— Що німці! завважив третій , — жиди головне!

— А чим винні євреї? запитав пасажир семітського вигляду.

— Вони все в Росії захопили в свої руки, а в Галичині у них такі права, що мужики там жидів у руки цілують. Ну, ми їх там цілуєм так, що вони всі від нас тікають, а попадеться який, то вже живим не втече!

— За щож мирних людей обіжати? запитав семіт.

— Еге, вони мирні! у них у кожного в хаті телефон і вони все передають своїм військам про нас, вони всі — шпиги.

— Алеж вони австрійські піддані, вони служать своєму царю, як ми — своєму, завважив семіт.

— Всі жиди однакові, всіх їх слід вирізати!

На це семіт тільки плечима знизав і замовк. Після хвилі

мовчання якийсь солідний добродій завважив, ні до кого не звертаючись:

— Все це пусті розмови, німців вам не вдасться вигнати, а жидів, може й дозволять трохи потріпати, але взагалі все лишиться по старому.

— Ну вибачайте, як що так, то ми зробимо свою Україну і посадим свого короля! обізвавсь молодий високий ґвардієць з полтавським акцентом.

Я так був цим здивований і вражений, що у мене вирвалось запитання:

— Цебто як так?!

— Дуже просто, відповів ґвардієць: — Ви знаєте, як започалась війна?

— Читав у ґазетах, відповідаю.

— Е, що там в ґазетах пишуть! От я вам розкажу. Коли приїхав австрійський наслідник у Сербію, так наш (цар) написав сербському королю, щоб, значить убить його, тому, що він хоче відібрати Україну і разом з Буковиною та Галичиною зробить для свого сина королівство. А сербський говорить: „У мене держава маленька, австріяк мене задушить“, а наш — йому: „Не бійся, я зроблю мобілізацію...“

— Де ви чули таку байку? запитав солідний добродій.

— Це не байка а правда, мені говорив у Львові один, по їхньому професор. а по нашому учитель, у якого я стояв на кватирі. Та й у Петербурзі мені казав знайомий студент, от і карточка його, і, діставши з бумажника подав нам візитову картку, на якій стояло — Конон Лисенко.

— Це син композитора Лисенка, завважив він.

Я йому не перечив, хоч знав, що у покійного Микола Віталієвича сина Конона не було.

— За такі чутки, коли довідаються, то вас по головці не поглядать, серіозно сказав солідний добродій.

Ґвардієць подивився на нього уважно і не доказавши, як він думає „відділяти свою Україну“, замовк.

Потім уже з розмови з ним, я довідався, що він гадяцький козак, по скінченні служби в Павловськім ґвардейськім полку, як і Карпенка Карого Гупаленко, на якого він був

дуже схожий виглядом, поступив у шоферську школу, а тепер возить на автомобілі корпусного ґенерала. Про відділення України вже не говорив, а про Галичину розказував дуже багато і доводив усім, що там такий самий народ, як і в Полтавщині, тільки в мові у них багато польських слів. Там він уперше прочитав „Кобзаря", познайомився з історією України, там йому, як він казав — „очі розплющилися".

Коли я в Київі оповідав про свою розмову у ваґоні з тим „Гупаленком", то мені здавалось, що слухачі запідозрювали мене в перебільшенні, бо тоді ще не помітно було, щоб салдати наші в Галичині багато дечого чули і багато де-чому навчились, і не думалось, що значна частин їх вернеться з Галичини свідомими українцями. Тоді ще книжки наші лежали майже без усякого руху на полицях книгарень і тільки після повороту наших салдат з Галичини, торг українськими книжками піднісся до небувало великого розміру, просто, можна сказати, кольосально в порівнанні з тим, що було до війни.

В Київі я не задержувався довго, бо не хотілося, щоб мене арештували, а поїхав з С. О. Єфремовим у Кононівку. Не пробув я там і двох днів, як приїхав урядник, який разураз ставився до мене дуже добре і оповів мені потихеньку, що прийшла з Полтави „секретна бумага", в якій вимагають, не відомо для чого, „установить моє постоянное местожительство". На це я жартуючи відповів, що моє „постоянное местожительство" у ваґоні, бо я разураз переїздю з місця на місце, або, певніше сказати, у мене багато „местожительств": тепер я в Кононівці і тут моє „местожітельство", відціля, через тиждень або два, поїду у Київ, там у мене свій домок, то й там моє „местожітельство", звідтіля поїду в свій херсонський маеток і на тім „местожітельстві" проживатиму довший час, а під осінь поїду на свою дачу (вілю) в Алупку, на березі моря, бо й там моє „местожітельство". Урядник позаписував у подробицях всі мої оті „местожітельства", а я поспішив швидше виїхати з Кононівки, щоб поліція не здумала захопити мене, а щоб вона не поспішалася, я умисне сказав урядникові, що пробуду в Кононівці тиждень або два.

кає тільки з власної ініціятиви київська чи полтавська адміністрація, щоб заслати, то херсонський ґубернатор може і не згодиться з київським чи полтавським ґубернатором. В справі арешту М. С. Грушевського виявилося, що його арештувала і вислала київська влада по своїй власній ініціятиві і всі кажуть, що як би він, їдучи з закордону, поїхав просто до Петрограду, не спиняючись, у Київі, то там жив би собі спокійно. Щоб вияснити собі свою справу, я написав у Херсон до приятеля свого А. М. Грабенка, давнього секретаря ґуберніяльного Земства, в надії, що він може має звязки з канцелярією ґубернатора і зможе довідатись, або й вплинути, щоб мене не займали.

Отся трівога, отся непевність та незабезпеченість свого існування страшенно нервували мене, а до того непокоїло мене те, що від Петруся вже сьомий місяць не було ніяких звісток. Все це так на мене впливало, що я знов почав нездужати і нарешті так розхворівся, що у мене почалася блювота з крівлею, чого зо мною досі не бувало. Це мене так занепокоїло, що я рішив поїхати в Київ на пораду з лікарями.

Консіліюм лікарів, приписавши мені вісмут з белядонною, заборонив мені усяку їжу, крім сметанки з свіжого молока, хоч я й без того нічого вже не міг їсти, а щоб припинити біль та блювоту, мені впорскували морфій. Так пролежав я у Київі, не прописуючись у поліції, цілий місяць, але всетаки кожної ночі сподівався жандармів, які могли випадком довідатись, що я у Київі.

Мене хворого навідували приятелі: особливо часто заходив С. О. Єфремов і приносив мені „Прикарпатскую Русь“, що в початку війни переїхала була до Київа, а після заняття Галичини російським військом знов почала виходити у Львові. Читаючи отой паскудний орґан московського запроданця Дудикевича, який, злигавшися з нашим зрадником Савенком, вже святкували перемогу над „українськими сепаратистами“, я нервувався, а заразом і тішився, що німці вже женуть росіян з Галичини і злорадствував у думках, бажаючи, щоб оті „обруситель“: Евлогій, Плеський і Ко, разом з Дудикевичем, попалися до рук австрійської влади, хоч певний був, що вони

перші повтікають зі Львова, коли до нього наблизяться німці.

Заходив А. В. Ніковський та оповідав про ті клопоти та трудноці, які він мав з одеською цензурою, коли редактував „Основу“, яка виходила в Одесі, замість ЛНВістника; розказував, як жандарми допитували номінального редактора „Основи“ Гаврилюка про київських українців, між иншими і про мене, та хвалились, що у них у руках є всі нитки, які приведуть нас на лаву підсудних за зраду державі. Допитувались про українські проклямації, які виловлювалися в пляшках в гирлі Дунаю. Може мова йшла про проклямації, що, як кажуть, всякими способами розповсюжував М. Залізняк на австрійські гроші.

Заходив і Ф. Матушевський і оповідав про зразки „верноподданнейших“ прохань, що розсилав з Харкова Лобода, підбиваючи українців підписувати їх та посилати до царя. Але в тих проханнях, разом з нашою мовою, обстоювалося і за наш правопис, а це свідчило, що автор їх не Лобода, який обстоює за „романівку“ з **ы** та **ъ**, яких вимагав царський (романівський) уряд, а, як ми догадувались, швидче автором її є Міхновський. Приятель його В. М. Шемет, що тоді клопотався про відкриття української ґімназії в Лубнях і нагодився на цю розмову, похваляв такі заходи і навіть радий був би увійти в зносини з якоюсь великою княгинею, котра тоді мешкала в Київі, аби добитися від уряду дозволу на ґімназію і взагалі на полекшення для українського слова. Ми-ж були тої думки, що ніякі заходи до царя та його родини нашій справі не поможуть.

Був у мене гірничий інженер Баскевич, що приїхав з Харкова на пораду з військовим командуванням про паливо, якого почало вже бракувати по залізницях. Він оповідав, що становище таке загрожуюче, що коли уряд не вживе радикальних заходів, то через місяць стануть усі залізниці, бо запасу вугілля зовсім нема, з браку робітників. Уряд наслав у копальні силу полонених австріяків, але держав їх у таких антигиґієнічних умовах, що між ними розповсюдилися страшні пошесні хвороби і полонені гинуть, як мухи в осени. Звістка про тяжке становище полонених боляче стиснула

Кавказ до матері. Я певен був, що він там незабаром помре від туберкульозу, але, на моє здивування, по приїзді на Кавказ, російська військова влада забрала його до війська і післала урядовцем на кавказкий фронт в Трапезунд, як добре знаючого турецьку мову.

Тоді військове начальство, як оповідали лікарі, забірало при мобілізації явно хворих людей, кажучи:

— Все одно він має вмерти, то ліпше нехай помре „за отечество" від ворожої кулі на фронті, ніж вдома на ліжку.

А в той час сила здорових молодих людей, заможніх, або впливових батьків, уникали військової служби, позаписувавшися в запільні земські та міські апровізаційні орґанізації, а через те їх насмішкувато називано „земгусарами", а автомобилі, на яких вони каталися з жалібними сестрами — „сестровозами".

— — — — — — — — — — — — — —

Хазяйнувати цього літа, 1915 року, було ще тяжче, як минулого, бо людей ставало на селі все менше, та менше; крім того раз-у-раз реквізували коні та повозки, або вигонили селян возити всякі військові речі. Землі зоставалося все більше не обробленої, доводилося її покидати на сінокоси, а невідомо — чим їх косити, коли й людей поменшало і сіножаток ніде не можна було придбати. Управитель мій, Матушевський, як виявилось, мало що тямив у господарстві, крім того, в поводженні з селянами виявив повну безтактність: на Київщині він звик, за приводом польських панів-економів, поводитися з селянами, як з бидлом, а в степах селяни й робітники не звикли до такого поводження, а тим паче у мене в економії (дворі), а через те почалися незадоволення і скарги мені на нього. До тогож і жінка його, що звикла жити по містечках, де є багато жінок усяких офіціялістів, нудилася в Перешорах і натискала на чоловіка, щоб він вертався знов на Київщину. Кінець кінцем довелося розпрощатися з цим управителем і залишитися знов самому. Добре, що хоч здоровля мені служило, і я відбув молотьбу та озимий посів сам, але на зиму треба було обовязково когось найти.

Зимувати в Перешорах мені дуже не хотілось, хоч Вин-

пвів, що з Грушевським познайомився на виставі образів у Львові, потім малював його портрет і нарешті дав йому своє імя, як відповідального видавця-редактора Літературно-Наукового Вістника, який видавав Грушевський, але до того видання він, Красицький, не мав ніяких стосунків. З Чикаленком знайомий ще з дитячих літ, коли ще вчився в одеській „Художній“ школі, а потім малював в с. Кононівці його портрет; де тепер Чикаленко, він не знає. Після допиту жандарми дали йому тиждень для впорядкування своїх справ, а тоді його мають вислати аж у Вятку. Він обтяжений родиною, що складається з жінки та шістьох дрібних діток, бігає тепер по Київу та шукає протекції до військового командування, від якого залежить його доля; тепер забіг, щоб попередити мене.

По відході Красицького я почав обмірковувати своє становище: Грушевського заслали в Симбірськ; Красицького, за знайомство з ним та зо мною засилають у Вятку, то очевидно, що й мене зашлють кудись на схід Росії, що мені зовсім було не до смаку. Не довго роздумаючи, я поїхав на городську станцію взяти білет до Петрограду, а звідтіля знов поїхати у Фінляндію. На жаль, білети на ближчі три дні були розібрані, і я мусів ці три дні перебути в Київі, ночуючи у людей, які не могли бути підозреними з причетності до українського руху.

Вже аж у 1917-му році, коли настала революція, мені вияснилася причина пошукування за мною поліції. С. Єфремов, що розбирав архів київської Жандармерії, дав мені перечитати донесення львівського жандарма, з якого я зробив собі виписку, що торкалась моєї особи. Подаю її тут, не зміняючи мови.

„Начальникъ Временнаго Жандармскаго Управленія Военнаго Генерал-Губернаторства в Галиціи, подковник Мезенцовъ“ 17 січня 1915 року робить своєму начальникові фантастичне донесення про діяльність українських партій у Галичині, складене мабуть одним з галицьких москво-

філів.[115]) В донесенні тому сказано між иншим таке:

„В движеніи галицких мазепинцев приняли живѣйшее участіе и россійскіе мазепинцы, а именно: М. С. Грушевскій, проживающій здѣсь во Львовѣ, Е. Х. Чикаленко, Л. Жебуньов, Н. В. Лисенко — Кіевѣ; Н. Михновскій — в Полтавѣ, доктор Луценко — в Одессѣ, А. Крымскій — в Москвѣ, Ал. Лотоцкій — в Петроградѣ и др.

Начиная с 1905 года всѣ мазепинскія партіи в Галиціи и их отдѣленія в Россіи окончательно сознали идею „Самостійной Укрины" и всецѣло стремились только к тому, чтобы использовать в удобное время переход Австріи через границу в Россію, сейчас же вызвать мятеж и затѣм оттоpгнуть Украину от Россіи и под скипетром Габсбургов основать „Украинское Королевство".

По этому поводу был даже заключен формальный договор между Ерцгерцогом Францем-Фердинандом и россійскими мазепинцами. Именно в 1910 г. у Эрцгерцога на аудіенціи в Конопиштѣ из Галиціи были: выдающійся мазепинскій дѣятель др. Евгеній Олесницкій и митрополит Шептицкій, и з Россіи: Е. Х. Чикаленко и Н. В. Лисенко из Кіева и Н. Михновскій из Полтавы. Всѣ они обѣщали Эрцгерцогу вести пропаганду между малороссами в Россіи и в пользу австрійской династіи.

Об этом событіи знали всѣ предводители всѣх мазепинских партій и поэтому, хотя партіи эти работали по разным платформам, но стремленія их сводились к одному, именно к отторженію Украины от Россіи и всѣ они были непримиримыми врагами Россіи.

Таким образом члены всѣх этих партій, были-ли они из партіи національ-демократической или соціал-демократической или же радикальной, были одними и тѣми мазепинцами" і т. д. і т. д.

Про „Союз Освобожденія Украины" (Союз визволення України) говориться таке:

„Как прежде центром мазепинскаго (украин-

[115]) В цілості надруковане С. Єфремовим в 4-ій книзі київської „України" за 1925 рік.

скаго) движенія был г. Львов в Галичинѣ, так теперь Кіев.

Одновременно с объявленіем австрійской мобилизаціи група выдающихся мазепинских дѣятелей разных партійных убѣжденій уѣхали в Кіев, увозя с собою огромное количество прокламацій и воззваній к мятежу под названіем „До Украинскаго народа". Выѣхали тогда в Кіев депутаты: Др. Логвин Цегельскій, Вячеслав Будзиновскій, соціял-демократы: Николай и Лев Ганкевичи, Иван Сіяк и соціял-революціонеры: Федор Королев, Феофил Мелень и др. Юльян Бачинскій; терорист Юрій Скоропис-Желтуховскій[116]) (литературный псевдоним Лепух) и делегат Народнаго Комитета Украинской Націонал-Демократической партіи др. Стефан Баран.

До своего отъѣзда в Кіев они побывали у проф. М. С. Грушевскаго на его дачѣ в Криворовнѣ около Коссова в Карпатских горах и имѣли с ним по этому поводу совѣщанія.

В Кіевѣ они собрались в Украинском клубѣ „Родина" на Б. Владимирской ул., гдѣ присутствовали главные руководители кіевских мазепинцев: издатель мазепинскаго ежедневника Евгеній Харлампіевич Чикаленко, Леонид Жебуньов, Павел Лавров (Юрій Сѣрый), нѣсколько лиц студентов и делегаты из провинціи от мазепинских дѣятелей Полтавы, Харькова, Екатеринослава и Одессы.

На собраніи в „Родинѣ", а затѣм в кватирѣ Чикаленка, по Маріинско-Благовѣщенской улицѣ, была основана новая мазепинская общая организація под названіем „Союз Вызволенія Украины" („Союз освобожденія Украины"). Цѣль этого союза взять на себя работу Львовских мазепинских партій, представители которых ушли на войну и выѣхали в глубь Австріи, а главное вести мазепинскую пропаганду между населеніем и войсками Россійской Украины. Дѣло это было начато разбрасываніем прокламацій по цѣлой Южной Россіи, прокламацій, которые заранѣе уже были отпечатаны в Кіевѣ.

Когда союз со своими отдѣленіями, „круж-

[116]) Певне Олександер Скоропис-Йолтуховський, який ніколи терористом не був.

> ками" и проч. начал функціонировать, кіевскіе мазепинскіе главари призвали проф. М. С. Грушевскаго, чтобы он немедленно пріѣхав в Кіев и принял руководительство „Союза". Грушевскій находился тогда в Криворовнѣ в Галичинѣ, из которой выѣхал через Будапешт в Вѣну. Здѣсь он побывал на совѣщаніи с мазепинскими депутатами и представителями австрійскаго правительства и через Венецію на Балкан уѣхал в Кіев, гдѣ и был арестован без предварительнаго соглашенія со мною, что весьма повредило дѣлу розыска" і т. д. і т. д.

Нема чого й казати, що ніколи я не був на нараді у Ерцгерцоґа Франца-Фердинанда і навіть і не снилось мені про це, бо ніколи я його і в вічі не бачив. Коли бував у Львові на загальних зборах Наукового Товариства ім. Шевченка, то навіть не ходив з візитою до митрополита Шептицького, хоч він мене дуже інтересував. Я боявся, щоб львівські москвофіли не донесли російському консулові, що я ходив до митрополита радитися про заведення унії на Україні.

„Союз визволення України", як відомо, орґанізувався за кордоном, а не в Київі. Ні в клюбі „Родина", ні в мене в помешканні і не могло бути ніякої наради про заснування його, бо ми, кияни, почувши про той союз, спочатку поставилися до нього неґативно. Я навіть з обуренням говорив: — Оті жовтороті хлопчаки, сидючи собі в безпечному місці, розводять нездійснимі фантазії, а нас через них можуть перевішати або принаймні позасилати кудись!

Мені й на думку не спадало, що галицькі москвофіли вигадали про мене таку злісну й небезпечну нісенітницю, а жандармський полковник, сліпо вірючи тим юдам, післав своєму начальству таке донесення.

Щастя моє, що я тоді не попався в руки київським жандармам, бо вони моглиб підвести мене під військовий суд за зраду державі підчас війни і т. д. А як я міг би довести, що не був у Франца-Фердинанда, або не приймав участи в заснуванні Союзу визволення України, коли жандарми мали москвофілів за свідків?!...

Новий 1916-й рік стрічати запросив мене до себе мій близький приятель, тепер небіжчик, Ф. П. Матушевський у товаристві з галичанами „заложниками“ і я згодився, бо певний був, що й жандарми десь будуть стрічати Новий Рік і в цю ніч не будуть робити трусів. Ніколи в життю своєму не стрічав я сумніше Нового Року, як тоді. До дра Ст. Федака, який мешкав у Матушевського, посходилося з десяток його приятелів „заложників“ зі Львова. Всі вони були в страшенно пригніченому настрою, бо їм може вперше доводилося стрічати новий рік на чужині, в неволі, далеко від своїх родин, від близьких людей. До того всіх їх гнітила недавня смерть всіма поважаного старшого їхнього товариша, Костя Паньківського, який умер від хвороби на серце в Київі, далеко від своєї родини. Коли пробила 12-та година, др. Федак встав і сказав таку сумну промову, що рідко в кого з нас не потекли з очей сльози, а коли ми заспівали перероблену народню пісню:

„Зажурилась Галичина, що ніде прожити,
Витоптала Москва кіньми маленькії діти.
Маленькії витоптала, великі забрала,
Назад руки повязала, на Сибір погнала“,

то декотрі з них заплакали в голос, бо др. Федак оповів, що чув від начальства про замір заслати всіх галицьких „заложників“ до Нижнього Новгороду, який їм здавався десь аж коло Сибіру. Тут у Київі вони були всетаки посеред своїх людей, що ставилися до них, як до братів, а там, посеред кацапів, хто знає, яка їх жде доля.

Не діставши білета просто в Петроград, я поїхав через Москву, де сподівався побачитись з Винниченком. Від секретаря редакції „Украинской Жизни“ Я. Шеремецінського я довідався, що Винниченка нема в Москві, а дружина його працює у військовім шпиталі і її можна зараз викликати по телефону. Через півгодини приїхала Розалія Яковлевна і оповіла мені, що вона зараз їде за город до Винниченка і запропонувала й мені їхати з нею. Дорогою вона розповіла, що він живе в санаторії, під Москвою, за годину їзди залізницею, бо в Москві йому небезпечно жити. Річ у тім, що один з його

Вернувшись у Київ, я не засижувався там, а поспішив у Перешори, бо вже зовсім подобало на весну. В Перешорах я не застав управителя Коваленка, він поїхав в Ананіїв з скаргою до справника (начальника повіту), бо місцева поліція хотіла забрати всіх моїх робочих коней з возами на окопи (шанці). Він довів справникові, що коли заберуть усіх коней, то ми не зможемо зробити ярового посіву, а від того постраждає й держава, для якої власне великі господарства продукують хліб. Скінчилося тим, що в мене, поки що, забрали тільки одну пару коней з возом та робітником, а по скінченні посіву мають забрати на цілий місяць і решту коней з возами і людьми до них. Ця постанова засмутила мене не мало, бо в мене майже половина всієї землі лишилася неорана й була під сінокосом. Як що у мене заберуть коней та людей, то ні з ким буде з сіном упоратись, але несподівано, на мою радість, приїхав аґент міністерства хліборобства і наняв у мене по 10 руб. за десятину всю незорану землю під випас казенного (скарбового) скоту, який частинами відправляли на фронт для армії.

В квітні місяці, коли вже зовсім розвеснилось, приїхав Винниченко і прожив у мене з місяць. Він викопав собі „фотель" на березі рипи (провалля) за садибою і, сидючи в йому цілими днями, писав на великому листі картону, як на столі. Для моціону-ж викорчовував що дня по годині дикий вишник у мене в саду, на якому ми потім посадили персики (бросквини), назвавши ту частину саду — „дядьковим куточком", бо до революції Винниченка ми всі в родині, слідом за Івашком, найменшим моїм сином, називали „дядьком"; після революції вже одверто ту частину саду називали — „Винниченковим куточком".

По скінченні весняного посіву, приїхав урядник і почав вимагати, щоб я вислав на збірний пункт своїх коней, навіть і жеребців (огирів). Я відповів, що коней пішлю, а жеребців і кобил не дам, бо маю від міністерства свідоцтво, що вони не підлягають військовій службі; на це урядник сказав, що це свідоцтво тепер уже неважне і що справник напосідається на цьому, щоб заспокоїти сусідніх панів, які дорікають йому,

що в мене й досі не забрали жеребців. Коли Винниченко почув оце, то радив мені ліпше отруїти тих жеребців, ніж давати їх до війська; жеребців і кобил я таки не дав і в мене забрали лише робочих коней.

На казенному випасі, яким завідував студент Е. Каутер, дуже симпатичний німець з херсонських кольоністів, паслося так небагато військового скоту, що більше половини випасу він рішив зоставити під сінокіс і написав до начальства, щоб йому вислали кілька сінокосилок, щоб він міг вчасно скосити ті сінокоси. Але прийшли жнива, а сінокосилок не присилали, тоді Каутер почав клопотатись у місцевого командування, щоб вислали хоч салдат, щоб скосити косами. Нарешті вже після жнив, коли трава стала така тверда як дріт, прийшла команда з сотні салдат і почала косити те сіно. Нічого й казати, яка то була косовиця, і яке то вийшло сіно, і як його салдати покидали в стирти; досить того, що в осени стирти ті позападались і сіно майже все чисто погнило. Коли сіно було вже складене в стирти, начальство нарешті прислало сінокосилки...

Я розказую це, щоб на фактах показати, яка була в запіллю орґанізація в російського уряду підчас світової війни. Каутер розказував, що урядові аґрономи склали зовсім добрий проєкт збору сіна в Херсонській, Подільській та Київській ґубернії, в яких сінокіс поспіває поступово, починаючи з кінця травня на півдні і кінчаючи липнем — на півночі, але військове командування почало косовицю не з півдня, як би треба було, а з півночі, від Київа, а через те на наш сінокіс прийшла черга аж під осінь.

Каутер, як розумний і тактовний молодий чоловік, почувши, що вся наша родина говорить по українському, з першого-ж знайомства перейшов на українську мову і під кінець літа вивчився зовсім добре говорити і став у нас в домі наче своя людина.

Каутер нагадав мені молодого інженера Земеля, якого всі вважали за німця; він вертів по Херсонщині артезіянські криниці і я запросив його на досліди до себе. Почувши

·тріоти в Думі і в ґазетах вигукували, що війна повинна вестися до „побєднаво конца“, що начебто ввесь народ так висловлюється. Не знаю, як у Великоросії ставився народ до війни, але розказували, що кацапи не дуже журилися німецьким наступом, бо, мовляв, „до Маскви єщо нємцам далєко“, а наші селяни рішуче стояли за мир. А коли їм казали російські патріоти, — що як же можна миритись, коли німці заняли так багато „русской земли“, то селяни відповідали:

— Хіба вони зайняли руську землю? Вони забрали тільки Польщу, яку наші колись загарбали!

В цю мобілізацію забрали й мого управителя Д. Коваленка і я знов лишився сам. Потім, у 1917 році, я чув від нього та й від багатьох вдумливих салдат, що оті синебілетні дорешти дезорґанізували російську армію і вони власне й зробили революцію. Ґвардейський Волинський полк, який перший перейшов в Петрограді на сторону народу, складався виключно з синебілетних українців, які ще тільки вчились військового строю.

Жнива та молотьбу я відбув того літа з самими тільки хлопчаками та дівчатами і набідувався страшенно, бо чоловіків у селі, крім старих та калік, майже зовсім не було. Але не буду спинятися на своїх господарських клопотах.

Під осінь несподівано приїхав помішник справника вкупі з своїм секретарем, та нашим приставом, який привітався зо мною словами:

— „А ми опять к вам с непріятним дєлом!“ — (А ми до вас знов з неприємною справою!).

Коли зайшли в кімнату, то помішник справника, виймаючи з портфелю папір, заявив мені:

— Господин губернатор предписал произвести дознаніе по обвиненію вас по слѣдующим трем пунктам.

В першому пункті обвинувачувано мене в тому, що я не хочу давати до війська коней. Я відповів, а секретар записав, що робочих коней, як відомо й приставу, я давав, а на заводські (расові) у мене є свідоцтво від Державного конно-заводства, яке звільняє їх від „поставки в войска“ і показав

що А. І. Вержбицький, учителюючи 30 років в селі, провадив і своє маленьке господарство, то повинен щось розуміти в ньому, я вирішив запросити його до себе, щоб він перебув у мене хоч через зиму, доглядаючи худоби та реманенту.

В осени, як раз на возовицю кукурузи, приїхав Вержбицький. Виглядав він уже зовсім старим дідом, хоч був небагато старіший за мене. Незадовго перед ним приїхав і Саксаганський і ми, три товариші дитячих літ, довгими осінніми вечорами, згадували своє Єлисаветградське життя, учителів, товаришів, які порозходились по світі й одні безслідно десь потонули в житейському морі, а инші стали визначними українськими діячами і полишили після себе глибокий слід.

У Саксаганського зовсім зник російський патріотизм, який був у нього в початку війни, але всетаки він не тратив надії, що „Вільгельм скінчить так, як Наполеон", бо нарешті вмішалась у війну Америка, багата грішми та технікою більше, ніж німці.

По скінченні роботи коло кукурузи і коли Вержбицький трохи ознайомився з господарством та служащими, я виїхав у Київ, а Саксаганський поїхав кудись на ґастролі.

В Київі я помітив, що українці трохи підбадьорились, сподіваючись, що на весну в Київ прийдуть німці, і висловлювались за те, що українцям не треба нікуди тікати, бо інакше Київ буде мати вигляд чисто польського города, бо, справді, за війну польський елемент значно побільшав у Київі: сюди попереїздило багато евакуованих російським урядом з Польщі заможніщих поляків та з південно-західнього краю — дідичів, бо виїздити на зиму за границю, як багатні з них це разураз робили, тепер не можна було.

Скілька разів за зиму в мене збіралася ТУПівська рада, на якій ухвалено написати, а потім зредактовано відозву до російського й закордонного громадянства; в ній говорилось, що ми, українці, з початку війни заняли невтральне становище і не виступали ні за, ні проти війни, а тепер постановили виступити рішучо проти війни, бо вона тільки знищить наш край, як уже знищила Галичину та частину Волині, і не принесе нічого корисного. В. Леонтович та А. Вязлов висловлюва-

лися проти такої ріпучої заяви, бо вона йде всуперед з думками російської інтеліґенції, що нас і так обвинувачує вже не тільки уряд, але й громадянство в сепаратизмі. Справді, барон Ф. Р. Штейнгель, якого вибрано було підчас війни, на одних загальних зборах в члени ради ТУП-у, заявив свій протест проти того, що рада ТУП-у виходить з невтральної позиції, якої обіцяла триматися з початку війни, а через те він, як кадет, не може зоставатися в українській орґанізації. Він та инші кадети дорікали, нам, що ми прагнемо приходу на Україну німців і не хочемо зрозуміти, що німці поневолять та пригнітять нас, як поляків у Познанщині. На це ми відповідали, що поляки самі вважають познанчиків за найкультурніших і за найпатріотичніших зміж поляків, що й найбільша частина варшавської літературної продукції йде в німецьку Польщу, бо там під впливом німецької культури, польський народ і економічно й розумово стоїть далеко вище, ніж у королівстві, а тим паче, як в австрійській Польщі, під пануванням польської аристократії. Не вважаючи на гакату в німецькій Польщі, завдяки величезному розвиткові кооперації, поляки витісняють німців з села в городи і опановують втрачену колись землю. Коли німці не змогли онімечити таких близьких своїх сусід, як поляки, то нам вони нічого не зроблять та й намагатися не будуть нас онімечувати. Правда, вони будуть нас визискувати економічно, але це потім вийде нам на користь: за всяку науку треба платити, а німці принесуть на Україну свої капітали, заведуть індустрію та промисловість, як у Лодзі; навчать наших селян, щоб у їх хліб родив не по 40 пудів з десятини, як тепер у середньому, а по 122 пуди з десятини, як родить у Ґерманії на далеко гіршому ґрунті. Оті фабриканти та інженери, що переїдуть, на Україну, в другому або в третьому поколінні вже пороблються українцями, як їх багато поробилося в Польщі поляками, а в Росії — „истинно-русскими“.

Німці нам не страшні; кацапи страшніші, але не через те, що вони нас обрусять: коли не обрусили нас за 250 років, то не зможуть обрусити й далі. Вони страшні нам своєю некультурністю: під московським пануванням наш народ не розви-

нувся, а понизився культурно, навіть став менше грамотним, як про це свідчить „Румянцевська опись“, з якої видно, що в 17 столітті на Україні було більше шкіл, як при заведенні земства, в 19 столітті. А коли порівняти культурний стан фінсько-литовських народів під російським та німецьким пануванням, то ще яскравіше побачимо, що німців нам не боятися треба, а прагнути. Під пануванням німецьких баронів в остзейськім краю, та під шведським у Фінляндії, латиші, ести та фіни стали найкультурнішими народами в Росії, а тіж самі фінські народи — зиряни, мордва, чуваші, черемиси, не кажучи вже про монголів — кимликів, киргизів, башкирів, під російським пануванням — досі ще стоять на первісному ступні розвитку: вони ще навіть не християни, а дикуни, наче в якійсь Центральній Африці або Австралії.

На це російські патріоти відповідають, завважаючи — як страшенно ести та латиші ненавидять німців, а фіни — шведів.

Так, відповідаємо ми, ненавидять, бо вже дійшли під німецьким пануванням, до національної свідомости, а їхні родичі під російським пануванням ще не доросли до ненависти своїх гнобителів. Латиші, ести, фіни перейняли від своїх гнобителів німців лютеранську релігію, ґотичну абетку і взагалі культуру й виступили на боротьбу з ними їхньою-ж зброєю, а їхні родичі фіно-монголи під російським пануванням не перейняли від росіян релігії, бо самі великороси досі мають тільки формальну релігію, самі обряди, а по суті вони такі самі погани, як і погноблені ними фіно-монгольські народи. Не перейняли й російської культури, бо та культура, правда, дуже висока, є здобутком і власністю тільки невеликої інтеліґентної верстви, а російська маса народня, ще досі на первісному ступні культури що до форм землеволодіння, хліборобської культури, родинного устрою і т. д.; вона ще не доросла до приватної власности на землю, не має ще плуга, в родині у них ще панує поліґамія, так зване „снохачество“ і т. д. Такі славні на ввесь світ російська література, наука, музика, малярство, що імпонують усім, витворилися не самою великоруською інтеліґенцією, а збірною, по припису петербурзько-німецької бюрократії з голштинською династією

на чолі, на гроші народу, який нічого спільного з тою культурою не має. З таким некультурним народом небезпечно навіть у федерацію входити, а не то, щоб ще бути йому підвладним!

Але ми тоді ще й марити не могли про свою суверенну державу, а мріяли тільки про автономію України в федеративній Росії, що й висловили у своїй записці, яку тоді виготовила ТУПівська рада для Вільсона і мала переслати йому через американського посла...

Треба ще розповісти про невеличкий інцидент, який пізніше мав досить неприємні для мене наслідки.

— — — — — — — — — — — — — —

Якось у грудні 1916 року, годин у 10 вечора, коли я хворий лежав у ліжку, хтось почав раптом дзвонити. В помешканні нікого не було, всі порозходились, навіть слуга пішла вниз до наших кватирантів. Мені не хотілося вставати відчиняти, то я думав собі:

— Подзвонить, подзвонить та й піде!

Але дзвоник не вгавав, а далі почало так стукати, що в нижній кватирі почули і наймичка прибігла відчиняти. Я вже певний був, що то поліція, довідавшись, що я в Києві, прийшла мене арештувати, тим більше, що на сходах почувся брязкіт острогів та голосне тупання скількох пар чобіт. Натурально поліція! У мене в голові промайнула досадлива думка:

— На що було мені так довго засиджуватись в Києві, чому я не виїхав у Москву, як збірався?! От і досидівся!

Але раптом у мене відлягло на серці, бо в дверях я побачив величезну статуру М. Міхновського, а за ним щуплу — В. Шемета. Міхновський тоді служив у Києві військовим прокурором, а тому ходив в уніформі. Візита Міхновського, що завжди дратував мене своєю театральністю, не дуже мені була приємна, зате я дуже радий був бачити В. Шемета, якого завжди любив за його гарячу відданість українській справі та за щиру шляхетну вдачу, і турбувався чутками, що він так захворів нервами, що мусів піти в лікарню для нервово-хворих. З оповідань його виявилося, що він дійсно

дянство не потерпить сепаратного миру і хтось на фронт таки застрелить того кретина!

Мене обурювало оте стремління кадетів воювати до „победнаго конца", отой гіпноз, яким затуманює їхні голови кадетський папа Мілюков, і вони це очевидно його слова повторяють, бо однаково говорять на різних кінцях Росії, а тимчасом ніяких заходів не роблять для того перевороту.

Справедливо сказав колись Щедрин, порівнюючи революціонера з лібералом: революціонер каже до царя — коли не зробиш того й того, то я тебе вбю, а ліберал каже — коли не зробиш того й того, то він тебе вбє, показуючи на революціонера.

Мілюков і в Думі запевняв усіх, що „весь русскій народ жаждет вайни до набеднаго канца", а тимчасом народ невдозначно висловлюється за мир „во чтобы то ни стало".

Візник у Москві дорогою казав мені:

— Кто в Расії хочет вайни? — капиталісти, фабриканти, котрі загрібають тепер гроші; ґенерали, тому що їм тепер їдуть чини та нагороди; лікарі, тому що у них тепер величезні заробітки; ґазетчики тому, що тепер кожен купує ґазету, а їм заробіток; синів своїх вони всі поховали в Земських та Городських Союзах, вони там „спасаютса от атечества", замість того, щоб „спасать атечество", а вся тягота війни — на простому народі: він і вмірає, він і голодує, та мерзне і на фронті і в запіллі.

Взагалі в низах почувалося незадоволення війною та її наслідками: недостачею харчів та дорожнечою. Найбільше це відчувала і на них реаґувала міська бідніша людність і, не ховаючися, висловлювала це голосно. З інтеліґентних російських кол тільки большевики були проти війни, а решта, навіть соціялісти-меншевики, настроєні були патріотично і вторували октябристам та кадетам про війну „до победнаво канца". Навіть давні еміґранти, як соціял-демократ Плеханов, анархіст Кропоткін, землеволець Чайковський та инші, стали „соціял-патріотами" в той час, коли простий народ, а особливо мобілізовані, що не служили в мирний час у війську, готові були одверто виступити проти війни.

Читав [illegible] 1958.